

Григорій Вервес

ІВАН ФРАНКО. СПРОБА СИНТЕЗУ¹

Перші виступи Івана Франка з питань польської літератури з'явилися на початку 80-х років (1881–1882 рр. в журналі «Світ» він висловлює ряд цікавих суджень про М. Конопницьку і Г. Сенкевича, у 1885—1887 рр. були опубліковані його статті українською і польською мовами — «Адам Міцкевич в українській літературі», «Йосиф-Богдан Залеський», «Поезія Яна Каспровича», «Польський селянин в освітленні польської літератури» і т. д. На той час він був уже загальновідомим у польських громадських і літературних колах як один з редакторів польської робітничої газети «Праца» (1878—1881); як автор брошури «Що таке соціалізм» (1878), яка до виходу відомої праці Дікштейна-Млота була найкращою публікацією польською мовою, що популяризувала економічне вчення Маркса² як співавтор (разом з Б. Червенським і Б. Спаустою) «Програми польських і українських соціалістів Східної Галичини» (1880); зрештою, як «проскрібований», небезпечний соціаліст, що мав тісні контакти з російською і польською революційною еміграцією («Вперед», «Рувносьць», «Пшедсьвіт», група Плеханова «Визволення праці»). А головне — був відомий численними оповіданнями з життя трудящих, бориславським циклом творів, революційною лірикою.

Праці Франка з польської літератури, а також його публіцистичні статті, присвячені польському питанню, утверджували революційно-демократичні ідеали й були спрямовані проти слов'янофільських і ліберально-буржуазних гасел «мирнення з поляками».

Річ у тому, що з кінця 70-х і початку 80-х років під загрозою революційного пролетарського руху навіть серед ретроградних кіл лунають заклики «до згоди з поляками». Тепер про безпеку «польської інтриги» мовчали «Русский вестник» і «Московские ведомости» Каткова. Польські реакціонери, налякані революційним рухом, домовляються з тим же Катковим про спільну боротьбу із «спільними ворогами». У відомому листі до редактора «Московских ведомостей» син Велепольського писав: «Революційна справа в польському суспільстві ніколи не набрала б таких великих розмірів, якби вона не розраховувала на подібний революційний рух всередині Росії. Революціонери всюди однакові: червоні з поляків тримались заодно з червоними з росіян»³.

Порозуміння українських і польських консервативних кіл проявилось, зокрема, в спробах переоцінки найважливіших фактів історії, що незабаром передається й літературі. Незалежно один від одного, але майже водночас національ-

¹ Подаємо за: Вервес Григорій. Іван Франко. Спроба синтезу // Польська література і Україна. — Київ, 1985. — 164–226.

² Див.: Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. — Warszawa, 1954. — №1. — S. 98.

³ Московские ведомости, 1881, март. В ім'я «зміцнення сили і єдності імперії» до згоди закликав і граф Леліва. Див.: Леліва. Русско-польские отношения. — Лейпциг, 1895. — С. 251.

но-визвольну боротьбу українського народу намагаються ревізувати П. Куліш у своїй «Мальованій гайдамаччині», «Хуторній поезії» (1881), «Крашанці» (1882) і Г. Сенкевич у романі «Вогнем і мечем» (1882).

Однак за сприянням кіл, що групувалися навколо таких видань, як «Русская мысль», «Вестник Европы», «Зоря», «Киевская старина», «Западнорусец» тощо, робота, розпочата «Отечественными записками», а на Україні — журналом «Світ» над популяризацією польської літератури, не була припинена. Твори Б. Пруса, Г. Сенкевича, Е. Ожешко, Т. Єжа, Ю. Крашевського, а також А. Міцкевича, Ю. Словацького, М. Конопницької друкуються майже в усіх російських і українських журналах, виходять окремими виданнями.

Ліберальна критика наполегливо домагається встановлення контактів з польськими позитивістами. Група позитивістів, — висловлював загальну думку ліберальної преси Р. Сементковський, — «зовсім не є представницею радикальних начал, як її люблять виставляти поляки, що дотримуються строго консервативних переконань, а, навпаки, щиро визнає існуючий порядок речей, вимагаючи поступового розвитку економічних, соціальних і політичних умов»¹. В іншому місці він писав, що в позитивізмі «полягає посереднє визнання благодетельності того шляху, на який стала Польща завдяки останнім реформам російського уряду»². Ось чому не дивно, що ця преса наполегливо підфарбовувала великих польських реалістів у позитивістський колір. У цьому плані дуже характерні виступи критиків журналу «Западнорусец» і газети «Киевлянин». Даючи критичний розбір творів Сенкевича, редакція «Западнорусца» підкреслювала, що «соціалістичні маячіння не могли мати тут місця»³, що для творів польського реаліста характерне лояльне ставлення до існуючого устрою. Особливо популярним було тут звертання до таких творів Ожешко, як «Примари», стаття «Патріотизм і космополітизм» тощо. Критик висловлював бажання, щоб письменниця не лише торкалася справ інтелігенції, а й розкрила «найнебезпечніше джерело» загрози для суспільного спокою, що «знаходиться в середовищі бідного робітничого класу міського народонаселення, який, не знаходячи місця за столом природи, починає, зрештою, ненавидіти старі і вільні державні конституції і прагне універсальної організації, яка дала б змогу восторжествувати праці над капіталом»⁴.

Численні статті Франка, що друкувалися в українській і польській пресі («Громадський друг», «Праца», «Світ», «Діло», «Пшегльонд тигодньови», «Правда», «Глос», «Пшегльонд сполечни» і особливо «Кур'єр львовські», а серед них і такі, як «Католицький панславизм» (1882), «Воскресіння чи погребіння?» (1884), «Наш погляд на польське питання» (1883), «Успіхи панславизму» (1887), були теоретичним обґрунтуванням проблем українсько-польського громадського порозуміння. В них письменник, всупереч консерваторам і лібералам, царизмові і слов'янофілам, висував ідеї вільної, демократичної Польщі в своїх природних етнографічних межах, зв'язаної дружбою з іншими своїми сусідами⁵, — за цю Польщу Фран-

¹ Сементковський Р. И. Польские письма. — СПб., 1882. — С. 328.

² Там само. — С. 334–335.

³ Западнорусец. — К.: Изд-во Шигарина, 1880. — Т. 1. — С. 3.

⁴ Там само. — С. 25.

⁵ «Ми нічого не маємо проти Польщі як народу, проти Польщі не в історичних, а в етнографічних границях» (Франко І. Публіцистика. — К., 1953. — С. 59). «Придержуючись таких поглядів, ми, очевидно, відродженої Польщі не

ко боровся як учасник не лише робітничого, а й польського селянського руху. Загальнослов'янське значення цих праць Франка безперечне.

Літературно-критичні праці Франка можуть дати чітке уявлення про його розуміння польського літературного процесу, починаючи від найдавніших часів і аж до 1890–1900-х рр. При порівнянні як загальних його характеристик цілих літературних епох, так і оцінки поодиноких видатних постатей з характеристиками й оцінками тогочасної польської позитивістичної критики впадає в око підпорядкування літературних фактів минулого і сучасного завданням боротьби за реалізм і народність сучасної літератури, за її активне втручання в соціальні, політичні й національні суперечності доби. Можна без перебільшення сказати, що Франко був серед тих перших, хто давав оцінку польському літературному процесу, керуючись принципами естетики революційної демократії, окремими принципами марксистської естетики. Ось чому в польській критиці для нього важко знайти паралель серед маститих літературознавців, таких, як П. Хмельовський і О. Брюкнер (до речі, вони завжди визнавали велику ерудицію Франка і глибину його аналізу літературних явищ минулого).

Більш споріднений Франко з революційно настроєними літераторами — на жаль, мало дослідженими і вивченими, — що групувалися в 80-х роках навколо «Пшегльонду тигодньового», «Глосу» і «Пшегльонду сполечного» Вислоуха; деякі з них зазнали впливу марксизму, виступали в еміграційній соціалістичній пресі. Це Б. Бялоблоцький, Е. Пшевуський, В. Пекарський, Л. Кшивицький, М. Богущ, С. Крусінський та ін.¹ Франка зближує з ними порушення в зв'язку з розглядуваними літературними явищами пекучих проблем життя, хоч український критик як визначний письменник ніколи не відкидав емоційного впливу на читача художньої літератури й тому не був індиферентним до проблем форми і стилю. Франка цікавили вирішальні епохи в розвитку польської літератури, її центральні постаті (Міцкевич, Словацький, Прус, Конопницька, Каспрович та ін.). Він виступав проти занепадницьких тенденцій. Такими своїми працями, як «Доповіді Міріама» (1894), «В галузі науки і літератури» (1891), «Сучасні польські поети» (1898), він перегукувався з відповідними статтями Е. Ожешко, Б. Пруса і М. Конопницької.

У формуванні Франка як письменника, поряд із світовою літературою, почесна роль належала польським письменникам, яких він вивчав ще будучи учнем польської гімназії. Під впливом Міцкевича і Словацького Франко-гімназист пише такі твори, як «Пани Туркули», драму «Славою і Хрудош». Як відзначав Франко, у повісті «Петрії і Довбушуки», що «є документом молодечого романтизму», він використовував досвід не лише Міцкевича і Крашевського, а й таких другорядних письменників, як Коженювський, Захар'яевич, Дзежковський, В. Лозінський, що «в своїх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичній, в напівреалістичній дусі українські теми»².

можемо представити собі інакше, як тільки людською демократичною» (Там само. — С. 76). І в іншому місці: «Інтереси польського народу і його будучини... ведуть до союзу з Росією» (Там само. — С. 55).

¹ Характерно, що саме ці кола найбільше популяризували твори Франка в Польщі. Завдяки їм з'явився в 1884 р. переклад «Воа constrictor'a», здійснений Ф. Дашінським.

² Франко І. Твори. — Т. 22. — С. 329.

Наприкінці 70-х і на початку 80-х років Франко обертався в польських прогресивних літературних колах. У його сатиричних оповіданнях і особливо віршованих поемах («Вісті з краю ботокудів», «Сучасний літопис», у сатиричних зарисовках на злобу дня є чимало спільного не лише з творами Салтикова-Щедріна, а й творами польських сатириків і памфлетистів, що групувалися навколо видань «Щутек» і «Хохлік», передусім з творами М. Бернацького.

До творчості польських письменників Франко звертається і пізніше. Пишучи, наприклад, такі свої твори, як «Жидівські мелодії», «До світла», «Сурка», він не міг не знайомитися з романами і повістями Ожешко, присвяченими проблемі становища єврейського народу. Показуючи розклад і моральне здичавіння польської аристократії і шляхти, а також її побут і звичаї в повістях «Перехресні стежки» та «Основи суспільності», він використовував досвід авторки «Помпалінських» і «Пана Граби». Привертали увагу Франка твори циклу «Із різних сфер» своїм інтересом до найрізноманітніших явищ з життя народу, реалістичним зображенням психології героїв, всебічним знанням людських характерів.

Як письменника і літературного критика Франка цікавила передусім сучасна йому польська література. Проте він усвідомлював, що творчість найвидатніших польських письменників 80–90-х років була безпосереднім продовженням попередньої літературної традиції, вироблених нею ідейно-естетичних норм і настанов.

У часи Франка особливо впливовими були традиції польської літератури першої половини XIX століття, літератури доби романтизму, до якої часто були звернені погляди як польського літературознавства, так і польських письменників — сучасників Франка. Йшлося, отже, про те, як розуміти цей справді блискучий період розвитку польської літератури, які традиції «романтичної доби» використовувати і популяризувати.

Творчість видатних представників польського романтизму критик розглядав у двох планах: по-перше, у зв'язку з ставленням до них української літератури і, по-друге, у зв'язку з висвітленням деяких принципових для польської літератури 80–90-х рр. проблем; на перше місце серед них Франко висував проблему відтворення літературою життя трудового народу.

Розглядаючи питання творчих взаємин польської літератури з українською, Франко передусім звертав увагу на польсько-українську школу романтиків, на її найвидатніших представників. На його думку, школі цій передували твори цілого ряду визначних польських письменників, які, вже починаючи з XVI століття, теми й образи черпали з життя України.

У рефераті «Взаємозв'язки української і польської літератури», виголошеному на з'їзді польських літераторів і журналістів у 1894 р., він зауважував, що «від самих початків польської національної літератури Україна і Русь відігравали в ній визначну роль». Звідти виходять численні польські письменники, більше того, навіть тим із них, які не походять з України, наприклад Кльонович, Україна дала матеріал для творів неабиякої цінності. І далі: «Досить назвати «Роксоланію» Кльоновича, «Громадянську війну» Твардовського, твори Шимоновича і Зіморочив, «Паноша» Папроцького, «Хотинську війну» Потоцького, а також чималу

кількість творів другорядного значення, щоб мати уявлення про те, що вносила земля і народ український до польської літератури»¹. В багатьох статтях і рецензіях, торкаючись творчості видатних представників стародавньої польської літератури, які були так або інакше зв'язані з Україною, він постійно вказував і на їхнє значення для польської суспільності, а творчість Яна Кохановського, Ш. Шимоновича і С. Кльоновича він відносив до визначних явищ не лише польської, а й світової культури.

Незважаючи на те, що інтерес до України в стародавній польській літературі уживався з експансією на Схід, Франко був далекий від думки переносити на польських прогресивних письменників відповідальність за дії і вчинки магнате́рії. Навпаки, використовуючи твори польських письменників, що жили на Україні, він розкривав згубність політики східної експансії для національних інтересів Польщі. Виступаючи з рецензією на збірку «Сад фрашок» Вацлава Потоцького, видану О. Брюкнером, Франко звертав увагу саме на ті твори, в яких показано жорстоке поводження шляхти з українським народом, «де широко гуляє автора сатира й іронія»². «Правда, — зауважує Франко про В. Потоцького, — він шляхтич, але се не перепиняє йому говорити гостру правду панам-магнатам про їх знущання над підданими»³.

Інтерес до України в польській літературі не зникає в XVII–XVIII ст., хоч у той час в умовах розкладу польської шляхетської держави література ця занепадає, позбувається суспільного звучання, а часом, на думку Франка, робиться пустою забавкою можновладних. На перший план виступають сатирики і памфлетисти, для яких багатий матеріал давало саме життя, починаючи від королівських виборів і кінчаючи повітовими сеймиками.

Польська аристократія не тільки залишалась байдужою до поділів Польщі, а й сприяла їм, бо вона «не то що не потерпіла ані соціально, ані матеріально, але, навпаки, під російським правлінням навіть виграла, бо могла в своїх відносинах до закріпощеної народної маси опертися на сильну російську адміністрацію, якої не було в старій Польщі»⁴. Все це породжувало байдужість шляхти до громадського життя та до його запитів. У літературі, на думку критика, панували сатира та гумор, які, будучи позбавлені соціальної значущості, швидко скочувались до порнографії. «Ціле століття від половини XVII до половини XVIII віку Польща конала серед шуму бундючних макаронічних орацій та серед реготу сатириків і памфлетистів. Та й по тому, серед гарячкових проб регенерації струпішілої держави, серед трагедій розділів не втихає той регіт, але в міру затемнювання політичної свідомості в широких масах «шляхетської нації» сатира робиться цинічнішою, переходить чимраз більше в пасквіль та порнографії»⁵. Серед майстрів шляхетської розваги Франко виділяє видатних письменників XVIII ст. і говорить про серйозне і поважне ставлення до України з боку С. Трембецького, Ф. Карпінського, І. Кра-

¹ Franko Iwan. Wzajemny stosunek literatury polskiej i ruskiej. — Pamiętnik zjazdu literatów i dziennikarzy polskich. — Львів, 1894. — Т. 1. — С. 2.

² ЗНТШ. — Львів, 1907. — Т. 80. — С. 223.

³ Там само.

⁴ Франко І. Король балагулів. — ЗНТШ. — Т. 57. — С. 5–6.

⁵ ЗНТШ. — Т. 57. — С. 1 («Miscellenea»).

сицького, утворах яких «не раз натрапляємо на високоартистичне відтворення українських краєвидів і постатей»¹.

Розглядаючи питання взаємин двох літератур, критик стверджує, що у XVIII ст. значення польської літератури «слабне не лише в задніпрянській Україні, але навіть на Волині й у Галичині»².

Але Франка цікавила стародавня польська література не тільки у зв'язку з українською тематикою. Поряд з поемою «Rocholania» Кльоновича він перекладав уривки з твору «Gratis» Я. Брожека. Франко не раз цитує у своїх статтях байки І. Красицького, шанобливо ставиться до польських просвітителів — С. Сташціца, Г. Коллонтая, С. Конарського, вивчає за польськими стародруками сатиричні твори забутих польських письменників. В архіві Франка знаходимо велику колекцію польських рукописних і друкованих книг, які є свідченням того, що він старанно збирав пам'ятки польської старовини. Взагалі ж тема «Франко як дослідник польської стародавньої літератури» — тема окремого монографічного дослідження.

Українсько-польська школа романтиків, яка виникла в 20-х роках XIX ст. і яка значною мірою продовжила традиції висвітлення української тематики в польській літературі, була, на думку Франка, не монолітною школою, «а групою талантів зовсім різнорідних»³; він вказував як на головну рису школи на її «демократизм, любов до реально існуючого чи навіть зреалізованого народу, любов, яка за допомогою творів школи вперше проникла в польську суспільність»⁴. Виступаючи у 1901 р. з рецензією на книгу С. Здзярського «Зі студій над українською школою», Франко писав про необхідність вивчати і популяризувати кращі її надбання. «Українська школа в польській поезії, — читаємо там, — здавна цікавила не тільки істориків польської літератури, але загалом усіх тих, кого зацікавлював гордійський вузол польсько-руського питання. Характерне для поляків хіба те, що, незважаючи на велике значення української школи в їх літературі, вони досі не здобулися на основну студію про се явище, ба навіть, можна сказати, закинули цілу «українську» ниву під переліг»⁵.

Польсько-українська школа, за Франком, виникла значною мірою під впливом народного українського елементу та історичних українських переказів. Водночас ця школа, що відкрила «цілі нові світи духа і форми», не могла не позначитись і на творчості українських письменників. «... Коли, — писав Франко, — українська дума або народне оповідання, прибрані в польський одяг, могли справити такий сильний, чародійний вплив, то чи не могли б вони справити такий самий вплив і в своїй власній, рідній формі, українською мовою?»⁶ З поетів школи Франка найбільше приваблювали Б. Залеський і С. Гоцинський. Він називає Залеського «великим поетом, одним з найбільших і найоригінальніших поетів Слов'янщини»⁷, «найбільшим українським поетом у польській літературі», хоч тут же і відзначає,

¹ Franko Iwan. Wzajemny stosunek literatury polskiej a ruskiej, с. 3.

² ЗНТШ. — Т. 56. — С. 26 (Бібліографія).

³ Франко І. Твори. — Т. 31. — С. 392.

⁴ Franko Iwan. Wzajemny stosunek literatury polskiej a ruskiej. — С. 2.

⁵ ЗНТШ. — Т. 43. — С. 24 (Бібліографія).

⁶ Франко І. Твори. — Т. 26. — С. 385.

⁷ ЗНТШ. — Т. 43. — С. 22 (Бібліографія).

що «в його поезії найменше реальної України»¹. Рецензуючи видання листів Залеського, яке було здійснене його сином — Д. Залеським, Франко звертав увагу на те, що в листуванні виступає активний діяч, «живий чоловік, повний зацікавлення до сучасних подій, чоловік... з дуже виразними симпатіями і антипатіями»², в той час, як в поетичних творах «перед нами уноситься якийсь золотистий туман»³. Все це давало підстави Франкові говорити про «глибокий дуалізм між дійсним чоловіком і його поезією»⁴. Тим-то Франко вимагав критичного ставлення до Б. Залеського.

Поет змальовував світ, який ніколи не існував, у своїй буйній фантазії будував повітряні замки, поетичною думкою сягав туди, де тверезий розум міг би знайти лиш велику пустку. Розпочавши з ідеалізації стосунків між польською шляхтою і українським народом, він дійшов незабаром до заперечення всього того, що надавало Україні самобутності як у минулому, так і в сучасному. Звідси — навмисне уникання розмови про часи, сповнені напруження і драматизму в українсько-польських взаєминах, замовчування фактів соціальної боротьби. «Виключаючи пильно з української традиції все, що нагадувало таку власновільну, самостійну, протестуючу Україну, — писав Франко, — Залеський мусив дійти до витворення України фікційної, мальованої. Чим краще мальована була та фікція, тим гірше для польської суспільності, бо тим сильніше скріплювалась в її умі і серці одна велика ілюзія»⁵.

Водночас Франко захоплювався революційною діяльністю і творчістю С. Гощинського (стаття «Поет-герой, в річницю бельведерської ночі»), який «був... справжнім сином ХІХ в., який головний осередок боротьби переніс уже в сферу духа та слова і як апостол тої нової боротьби повернувся туди, звідки вийшов його рід, — у серце польщини, вносячи туди елементи свіжі та плодючі, вносячи нову силу й енергію, новий колорит, нові горизонти»⁶.

Цікаве також ставлення Франка і до творчості Ю. Словацького, якому, крім численних поодиноких висловлювань, він присвятив дві статті — «Нове видання творів Словацького» («Кур'єр львовські», 1894, № 21) і «Словацький та його твори» («Тидзень», 1895, № 8). Незважаючи на те, що вони написані пізніше від основних статей про Залеського і Гощинського, головна тенденція їх та сама.

Розуміючи, що Ю. Словацький не перестав бути «улюбленим поетом молоді, володарем її мрій і почуттів»⁷, Франко хотів, щоб цей видатний «майстер поетичної форми» був правильно оцінений критикою, без замовчування його вад, «його пристрастей, помилок, навіть пороків»⁸ і відзначав як надзвичайно позитивний факт те, що праці А. Малецького і Г. Бігеляйзена про нього зробили значний поворот щодо вірної оцінки романтизму. «Словацький перестав уже бути евангелі-

¹ ЗНТШ. — Т. 47. — С. 32 (Бібліографія).

² ЗНТШ. — Т. 43. — С. 23 (Бібліографія).

³ Там само. — С. 22.

⁴ Там само. — С. 22.

⁵ Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 32.

⁶ Там само. — С. 345.

⁷ Франко І. Твори. — Т. 29. — С. 425.

⁸ Франко І. Твори. — Т. 29. — С. 426.

ем, — писав Франко, — він більше наблизився “до землі”. Цей факт був для критика доказом того, що прогресивна польська громадськість “дійшла вже до такого ступеня синтетичного думання, коли вже бажає вважати твори поета не за якусь евангелію, продиктовану святим духом, ...а тільки намагається зрозуміти і вяснити ці твори на основі докладного пізнання їх автора як людини, ...а також на основі пізнання його оточення і тих зовнішніх впливів, яким він, *volens* чи *nolens*, підлягав — все те в органічному зв’язку з тим ґрунтом, з якого і для якого ті твори вирости». При цьому Франко вказував на необхідність так само «опрацювати біографії других великих майстрів польської поезії, головним чином Міцкевича і Красінського»¹.

Найчастіше звертався Франко до творчості Адама Міцкевича. І це не тільки тому, що Міцкевич — найбільший поет Польщі, а передусім тому, що від правильного засвоєння і трактування його спадщини залежав цілий комплекс проблем сучасного Франкові літературного процесу. Франко прагнув донести і до українського народу ідейно-художнє багатство Міцкевича. З цією метою він перекладав його поезії, писав численні статті і рецензії на видання його творів, досліджував питання зв’язків Міцкевича з українською літературою. Він постійно повертався до постаті автора «Пана Тадеуша» саме тому, що це був поет, тісно зв’язаний з розвитком сучасної естетичної думки, громадського та культурного життя (статті «Міцкевич в українській літературі», 1885; «Нове видання творів Міцкевича», 1893; передмова до перекладу статті Міцкевича «До галицьких приятелів», 1902 та ін.). Навіть у працях, присвячених питанням народності та реалізму в польській літературі 80–90-х років («Польський селянин у висвітленні польської літератури», «Поезія Яна Каспаровича», «Сучасні польські поети»), Франко ніколи не оминав творчості поета. Він вважав, що в нових історичних умовах традиції Міцкевича мають бути розвинені й помножені.

Починаючи з 90-х років, він перекладає українською мовою уривки з «Пана Тадеуша», робить повний переклад знаменитого «Додатку» III частини «Дзядів». В період загостреної суспільної і національної боротьби на початку XX століття він відтворює «Ордонів редут», «Нічліг», а також ряд ліричних творів поета. Франко-дослідник і Франко-перекладач завжди доповнювали один одного. Причому в своїй перекладацькій практиці український письменник виступав не лише добрим знавцем життя, діяльності, епохи Міцкевича, але і знавцем розвитку польської і української мов, їхнього художньо-стилістичного багатства, відчував найменші зміни в житті слова.

Серед висловлювань І. Франка про польську прогресивну культуру окремо стоїть його стаття «Поет зради» («Ді цайт», 1897), яка викликала свого часу велику сенсацію і на основі якої реакціонери (не лише польські, але й українські) не раз намагалися створити міф про «розрив Франка з поляками», про його нібито негативне ставлення до творчості Міцкевича. А між тим, уважне і спокійне вивчення бурхливої полеміки в різних європейських країнах навколо статті, особистого листування письменника з видатними діячами польської культури того часу (зокрема з Я. Бодуеном де Куртене) та інших, переважно архівних матеріа-

¹ Там само. — С. 426.

лів переконує в тому, що ця стаття була політичним памфлетом. Вона виникла внаслідок гострої боротьби Франка з польською та українською реакцією під час виборів 1897 р. в австрійський парламент і була скерована проти галицької буржуазії та шляхти з графом Бадені на чолі, і, як справедливо уже тоді зауважував чеський журнал «Час», разила ворогів Франка і народу «в саме серце»¹. В цьому позитивне значення статті «Поет зради».

Український критик, прагнучи засудити ренегатство та зраду галицької верхівки, в своєму памфлеті, написаному у формі літературознавчої розвідки про Міцкевича, проводить паралель між графом Бадені і героєм «Конрада Валленрода». Переказавши зміст поеми, публіцист несподівано зауважує: «Його (тобто Конрадів. — Г. В.) давній учитель теорії й практики зради, пізніше його таємний секретар і начальник відділу Гальбан... переживає його. Він хоче ще й далі жити, щоб спопуляризувати славу Конрада й подбати про дальший приріст таких патріотів»². Ясно, що маємо справу з прозорим натяком на певних сучасників, а саме на професора Гальбана (Блюменстока), який працював в австрійському міністерстві внутрішніх справ і справді був у графа Бадені (як міністра внутрішніх справ Австро-Угорщини і як намісника Галичини) одним із таємних секретарів і начальників відділу, а значить і одним із радників К. Бадені в справах галицької політики. (Характерно, що орган галицької буржуазії «Дзеннік польські» прямо робив донос Бадені на Франка: «З небаченою прозорістю малює Франко того зрадника, якого теоретично і практично навчає таємний секретар і начальник відділу, тобто Гальбан Блюменсток»³).

Такою є головна думка статті. Але, створюючи свою концепцію, Франко в запалі полеміки, як це справедливо відзначала ще 1897 року польська прогресивна молодь, не провів чіткої межі між ідеалами сучасного йому шляхетсько-буржуазного суспільства і творчістю Міцкевича⁴. Бодуен де Куртене щодо цього писав до поета: «Слюсар винен, а коваля повісили. Провинились Бадені і галицька шляхта, а за те від Вас досталось Міцкевичу»⁵.

За деякий час після написання статті І. Франко почав усвідомлювати, що він несправедливо зачепив Міцкевича. Щоправда, в написаній у відповідь реакціонером німецькою мовою статті «Польська полеміка»⁶ він говорить лише про три твори польського поета, які можуть негативно впливати на читача, але перекладом двох із них — «До матері-польки» і «Дзядів» — він довів, як високо цінував усю творчість Міцкевича. Що ж до «Конрада Валленрода», то український критик засуджував не ідею поеми, а той широко застосований реакцією метод боротьби, — «валленродизм», до якого польський поет не мав відношення.

Після появи статті найбільше шаленіла реакція, що ж до прогресивної польської преси, то вона сміливо брала під захист ім'я українського революціонера:

¹ I. (Machar). Adam Mickiewicz. — Čas, 1897. — № 20. — С. 309.

² Франко І. Поет зради. Зб.: Іван Франко. — Зн. Книгоспілка, 1926. — С. 265.

³ Dziennik Pofiski. — 1897. — № 133.

⁴ Вид.: Głosy akademickiej młodzieży polskiej w sprawie d-ra Iwana Franki. — Lwów, 1897. — С. 19.

⁵ Лист від 11.01.1898 р. Цей лист, як і інші матеріали, наводиться в моїй праці про Міцкевича (А. Міцкевич в українській літературі — К., 1955. — С. 176–201).

⁶ Стаття не друкована. Зберігається в архіві Франка у Відділі рукописів Інституту літератури АН УРСР.

«Франко є одним із найголовніших речників прогресу в нашому краї. Скільки разів віддавна реакційні польські часописи накидалися на нього за це з будь-якого приводу, передусім обвинувачуючи його в ненависті до поляків. Отож і тепер, після статті в «Цайт», преса та накинулася на нього з подвійною енергією. По-нашому ж, — зауважувала молодь, — патріотичний пафос в її вустах був попросту маскою, що прикривала заздрість, яку завжди сови реакції відчують до піонерів прогресу»¹.

І після цієї статті Франко багато трудився над вивченням і популяризацією творчості Міцкевича: перекладав його поезії, писав про нього статті, коментував його публіцистичні твори. Уже будучи тяжко хворим, в 1914 р. Франко видав польську безіменну драму польською мовою «Велика втрата» про повстання 1831 р., яку помилково вважав твором Міцкевича. До драми він додав критично-біографічний нарис про поета і у вигляді додатку включив до книги усі свої переклади його творів. У передмові до книги Франко писав: «Адам Міцкевич без сумніву найбільший поет польської нації і один із найгеніальніших людей, яких видало людство... У своїй письменницькій діяльності він виявляв велику різносторонність духовних інтересів, надзвичайну силу вислову та пластику поетичного малювання; при тім як чоловік він був людина високо моральна, а його поетичний талант не ставав на перешкоді тверезому розумінню людей та відносин»².

Критичний підхід до минулого — характерна риса статей та висловлювань Франка про польську літературу. Особливо це стосується центральної проблеми, що цікавила його як активного діяча українського радикального і польського людського рухів, — проблеми показу в польській літературі взаємин між шляхтою і селянством.

Франко не раз наголошував, що польська література першої половини XIX ст., породжена національно-визвольною боротьбою польського народу, в свою чергу революціонізує впливала на суспільство, що великим поетичним полотнам, таким, як «Дзяди», «Кордіан», «Конрад Валленрод» відповідав ряд відомих подій, починаючи від експедиції Залівського і кінчаючи Коначиною. «Національна політика, — зауважував Франко, — розвивалася під впливом національної поезії»³. Особливо великий вплив на суспільну думку й літературу мала демократична частина польської еміграції.

У національно-визвольних рухах 20–40-х років значну участь брало прогресивне дворянство. У творчості революційних польських романтиків воно було об'єктом справедливого прославлення і звеличення. Герої кращих творів Міцкевича і Словацького, виступаючи від імені всього народу, проголошують необхідність не тільки національної, але й соціальної боротьби (третья частина поеми «Дзяди», «Пан Тадеуш» Міцкевича, «Фантазій» Словацького та ін.).

Але романтики були людьми свого віку і тому щиро вірили в те, що «простий люд (селянство. — Г. В.) чує втрату польської самоуправи так само боляче, як пануючі класи, і що треба тільки гучного патріотичного поклику, обіцянки майбутньої

¹ Głosy. — S. 18 (Підкреслено в тексті. — Г. В.).

² Франко І. Твори. — Т. 39. — С. 256.

³ Франко І. Твори. — Т. 31. — С. 385.

вільності і рівності — і вся народна маса запалиться до повстання»¹. Не дивно, отже, що, будучи добре обізнаним навіть з такими творами, як друга частина поеми «Дзяди», «Канівський замок», «До автора «Трьох псалмів» з їх гострими соціальними акцентами, — Франко вважав за потрібне констатувати, що селянин у романтичній літературі появлявся «як сіра, одноманітна маса або як панський наймит, якого долею і внутрішнім духовним життям вона цікавилася дуже мало або й зовсім не займалася»².

У цьому питанні — образ селянина в польській романтичній літературі — може, найяскравіше виступають як сила, так і слабкість утилітарного підходу до літературних явищ. Маючи на увазі масового міщанського і селянського читача, ця критика мусила оперувати образами доступними, ясними і зрозумілими, й тому, скажімо, романтична умовність «Дзядів» чи навіть реалістична прозорість «Пана Тадеуша» з їхніми філософсько-етичними заглибленнями і в соціальну сферу не могли її задовольнити. Ведучи боротьбу за соціальну перебудову суспільства словом, критика не завжди була історично об'єктивною, з минулого в гострій полеміці брала насамперед те, що було тематично-ілюстративне. Але — і то в даному разі не єдине виправдання — ці натяжки робилися у зв'язку з войовничим антиісторизмом буржуазно-шляхетських опонентів.

Те, що у великих революційних письменників Міцкевича і Словацького в галузі тематики було зумовлено епохою, в численних епігонів романтизму стає творчим принципом. Під впливом романтично-епігонського розуміння суспільних відносин, вважав Франко, польська офіційна громадська думка «довгі роки жила чуть не в переконанні про те, що основою народного життя є шляхта, що в ній зосереджені всі культурні зародки і здобутки минулого і сучасного, що вона є єдиною і найбільш тривкою підвалиною національного існування у майбутньому...»³.

Що такий погляд був «однобокий і шкідливий для дальшого розвитку»⁴, Франко показав на ряді прикладів, зокрема на прикладі ставлення польської літератури до такої важливої події в національно-визвольній боротьбі, як повстання селян на Мазурщині в 1846 р.⁵.

Для правильного розуміння поглядів Франка на розвиток польської громадської та естетичної думки має значення його дослідження «Антон Шашкевич — король балагулів». Він писав у ній, що після повстання 1830–1831 рр. в середовищі польської шляхти панував дух розкладу, зневіри, політичної апатії і гниття. Все, що було прогресивного і революційного серед шляхти після 1831 р. опинилось або в еміграції, або в Сибіру. Були закриті вищі учбові заклади, пограбовані бібліотеки. Шляхта, налякана розправою царизму над повстанцями, а ще більше — селянськими бунтами (в цей час на Поділлі розгорнулось повстання селян під проводом Устима Кармелюка), шукає забуття в пияцтві й розпусті.

¹ Житє і слово — Львів, 1897. — Т. VI. — С. 179.

² Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 66.

³ Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 67.

⁴ Там само.

⁵ Згадаймо Франкове ставлення до поезій К. Уейського і Р. Бервінського, цій події присвячених, до історичних праць Б. Лозінського і А. Богуша (ЗНТШ. — Т. 52. — С. 28, 35–37; ЗНТШ. — Т. 12. — С. 2), а також до деяких драматичних безіменних видань (Kurjer Lwowski. — 1888. — № 48).

Все це і було, на думку Франка, ґрунтом, на якому виросло «балагульство» (від єврейського слова «балагула» — «візник»). Балагули походили переважно з середньої шляхти. Вони одягались у селянське вбрання, писали українською мовою вірші, точніше, переробляли на свій лад українські народні пісні. Роз'їжджаючи від однієї поміщицької садиби до іншої, балагули возили з собою кобзарів-теорбаністів, придворних поетів з дрібної шляхти, зрідка — з козаків. Яскравий образ балагули змалював Ю. Крашевський у повісті «Дідунь». У балагулів «не було в свідомості ніякої соціальної мети, ніякої реформи, ніякого переслідування тих, що погано поводитися з селянами»¹.

Зрозуміло, що не «балагульщина» могла породжувати нові літературні явища великої ваги, а саме національно-визвольна і соціальна боротьба. З революцією 1848 року в Галичині, з «мазурською різнею» 1846 року Франко пов'язував демократизацію польської літератури в 40–50-х роках, коли «взаємини між панським двором і селянською хатою» стають найпекучішою суспільною проблемою, коли «демократичні теорії, втративши романтичний «пушок невинності», стали поглиблюватись»; з другого боку, й етнографічний дилетантизм, розбуджений кільканадцять років тому, притягав щораз більше людей до спостереження народного життя»².

До письменників «перехідної доби», які показували у своїх творах життя народу, Франко відносив Ю. Крашевського, Т. Ленартовича, Л. Кондратовича-Сиркомлю, Л. Совінського та ін.

Особливою заслугою Ю. Крашевського перед польською літературою Франко вважав те, що в повістях з життя українського селянства «Ярина», «Остап Бондарчук», «Уляна», «Хата за селом» він «вводить новий напрямок у польській белетристиці»³, виводячи справді народні типи, розкриваючи їхній духовний світ. Слідом за Крашевським до цієї теми звертаються Ю. Коженьовський, Я. Захар'яевич, хоч їхні твори з боку ідейного стоять нижче повістей Крашевського: обидва письменники часто схиляються до ідеалізації патріархальних відносин.

Розглядаючи творчість Л. Совінського і В. Висоцького, Франко простежував далі розвиток української тематики в польській літературі. Серед творів Л. Совінського він найвище ставив драму «На Україні». Позитивно оцінює Франко і перекладацьку діяльність цього поета, зокрема його переклади з Шевченка, а також наукові дослідження про великого Кобзаря. «Гарячий демократ... він (Совінський. — Г. В.) не вагався в своїх віршах не раз висловлювати думки, що вибігали далеко поза обсяг того, що було прийняте і приличне в салонах не тільки шляхти, але й ліберальної та поступової буржуазії»⁴.

Найближчим попередником двох своїх сучасників — Марії Конопницької та Яна Каспровича Франко вважав Теофіла Ленартовича. «Співець “мазовецьких піль і лісів”, — пише Франко, — був першим, що бодай крізь призму своєї хрус-

¹ ЗНТШ. — Т. 57. — С. 19.

² Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 68.

³ Там само.

⁴ Франко І. Твори. — Т. 31. — С. 388.

тальної лірики дав польській громадськості змогу заглянути глибше в душу польського селянина, подивитись на світ його очима, жити його життям; він навчив її любити цього селянина, бачити в ньому правдиву, щирю й чисту людську душу, здібну до поетичних поривів, чистих радощів і глибоких смутків, здібну теж до високої посвяти для добра батьківщини й народу»¹. Завдяки таким творам, як «В натхненні», «Карпатський дудар», «Бранка», «Бій під Роцлавцями» Ленартович, незважаючи на «вузькі і здебільшого дуже наївні суспільні і релігійні погляди»², є в польській літературі «провісником нової народної поезії»³.

Заслуговує на увагу розуміння Франком варшавського позитивізму. Він відрізняє позитивізм як ідеологію польського міщанства 70–90-х років від доробку польських реалістів того часу. Він був далекий від того, щоб легковажити буржуазно-демократичними гаслами позитивістів, їхньою роллю в розбудженні філософської і суспільної думки. Недаремно варшавським гаслам «органічної праці» він протиставляє доктрини галицької станьчиківщини. В боротьбі проти останньої він використовував саме позитивістську варшавську журналістику. Водночас він не раз наголошував, що польські реалісти, такі, як Ожешко, Прус, Конопницька, Сенкевич, своєю творчістю набагато випередили суспільні ідеали навіть найрадикальніших представників позитивізму, типовим виразником ідеалів якого в літературі вважав Адама Асника, хоч цей поет і не вийшов з позитивістської кузні⁴. Не раз повертаючись до характеристики Асника, детально, крок за кроком простежуючи розвиток його суспільно-політичних та ідейно-естетичних поглядів, Франко говорив, що в його віршах, повних то невимовного жалю за минулим, то туманного релігійного піднесення, то невиразних суспільних бажань, то, нарешті, любовного екстазу, важко знайти відповідь на пекучі соціальні питання часу. В соціалістичній пропаганді, яка все гучніше лунає в Польщі у 80-х роках, Асник як письменник близький саме до позитивістів, відчув лише жадобу до анархічного руйнування і нічого більше. На нові суспільні явища, зокрема на робітничий рух, він дивився з жахом справжнього філістера.

Такий, в дуже загальних рисах, був погляд Франка на розвиток польської літератури від найдавніших часів і аж до творчості його сучасників.

При ознайомленні з Франковою оцінкою польського літературного процесу, починаючи з XVI–XVII ст. і кінчаючи початком другої половини XIX ст., нас вражає не лише ерудиція, широка обізнаність українського письменника з польською літературою, творчими напрямками та течіями в ній, а передусім уміння його пов'язати літературні факти минулого з сучасними завданнями демократизації літератури. Франко цікавився передусім тим, наскільки відповідала література суспільно-політичному життю, місцем польських письменників у боротьбі за визволення народу. Звернення до польської літератури попередніх епох було викликане також намаганням краще зрозуміти і висвітлити творчість своїх видатних сучасників — Ожешко, Пруса, Конопницької, Каспровича, з якими укра-

¹ Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 69.

² Там само.

³ Там само. — С. 258.

⁴ Франко І. Твори. — Т. 31. — С. 388.

їнського письменника єднало насамперед спільне розв'язання кардинальних як для української, так і для польської літератури ідейно-естетичних проблем.

Франко був знайомий особисто з багатьма своїми польськими літературними сучасниками. З одними він вів жваве листування, обговорюючи різні питання суспільного й літературного життя, з іншими разом працював у польських газетах та журналах або просто був зв'язаний довголітньою дружбою. Про це є свідчення польських культурних діячів; про це говорив сам Франко, доказом цього є також велика кількість листів до нього від польських письменників, журналістів, перекладачів, критиків, літературознавців та ін. Так, в архіві письменника знаходимо листи до нього від Свентоховського, Віслицького, Вислоуха, Каспровича, братів Дашінських, Плуга, Пільца, Жеромського, Немоевського, Грушецького, Ю. Остої (Савицької), Карловича, Фредро-молодшого, Л. Кшивицького, Коперницького та ін.

Усі ці матеріали спростовують розмови заокеанських наших опонентів про ворогування Франка з польськими культурними діячами. «Говорено про мене, — писав з цього приводу Франко, — що я ненавиджу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Ожешко й Конопницьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціную і люблю, як люблю всіх благородних людей власного і кожного іншого народу. Що таким самим почуттям не обдаровую того чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної натури від тих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, не занедбаю ударити про них у великий дзвін»¹.

Уже на зорі своєї революційної й письменницької діяльності Франко в кінці 70-х — на початку 80-х років зближується з польськими письменниками Б. Спаустою і Б. Червенським, далі, працюючи протягом десяти літ у газеті «Кур'єр львовські», він близько сходиться з Я. Каспровичем, з публіцистами Г. Реваковичем і Б. Вислоухом. Тоді ж, у 80-х роках, він листується з редакціями журналів «Правда», «Атенеум», «Пшегльонд тигодньови», а також газет «Кур'єр варшавські», «Край» та ін. Після надрукування новел, а особливо повісті «*Voia constrictor*» у польській пресі інтерес до письменника в польських прогресивних колах незмірно зростає. Популяризації Франка сприяє революційно настроєна молодь, що групується навколо журналу «Пшегльонд тигодньови» і перебуває під впливом першої марксистської партії в Польщі «Пролетаріат». Очевидно, що саме завдяки цій молоді редактор журналу Віслицький писав Франкові 4 лютого 1884 р.: «Шановний пане! Насамперед прошу прийняти найщирішу подяку за виявлену готовність дозволити передрук Вашої новели для мого журналу. Одночасно буду охоче користуватися з права паралельного друкування Ваших повістей польською мовою — звичайно, якщо дуже скромна винагорода буде Вами прийнята. Про свої умови пишу до п. Латинського (Фелікса, перекладача Франкових творів. — Г. В.), якого і уповноважую домовитись з Вами про все. Був би дуже щасливим, якби зміг

¹ Франко І. Твори. — Т. 31. — С. 32.

стати тими дверима, через які з братньої літератури переправлятимуться до нашої твори справжнього таланту»¹. Про популярність оповідань і повістей Франка, надрукованих у журналі Віслицького, можна судити з численних листів до українського письменника з Варшави. Так, тоді ще студент юридичного відділу Варшавського університету Ст. Дембі (пізніше директор Варшавської національної бібліотеки) в листі від 29.XI.1887 р. просить Франка порекомендувати найповніше видання творів Шевченка². В другому листі (Франко йому, напевно, відповів) Дембі просить надіслати йому свою фотографію, «яка назажди залишиться для мене, — пише Дембі 17.1.1888 р., — дорогою пам'яткою знайомства з шановним автором «*Voа constrictor*'а»³. В цей самий час Франко листується з Людвіком Кшивицьким⁴, видатним польським вченим-соціологом, Ф. Дашинським, перекладачем польською мовою, крім «*Voа constrictor*'а», також повісті «Борислав сміється»⁵ та ін.

На сторінках «Пшегльонду тигодньовего», де були надруковані кореспонденції Франка (уже 1880 р.), а також повісті «На дні» і «*Voа constrictor*» (1884, т. 2, «Додаток»), з'явилася і простора стаття про нашого письменника Е. Пшевуського. Розповівши про твори Франка 70-х — початку 80-х років, а серед них про бориславський цикл і «Захара Беркута», критик писав: «Докладно ознайомлений з польською літературою, пройнятий прогресивними поглядами, він ніколи не уникав спільної праці на поступовому ґрунті і ніколи не вагався, якщо була в цьому потреба, писати польською мовою, якою володіє так само, як і рідною»⁶.

Надзвичайно показові для характеристики популярності Франка як письменника і громадського діяча в колах польської суспільності листи до нього від А. Онуфровича (з Петербурга, а потім — з Москви), Б. Дескура, В. Пекарського (з Петербурга і Софії), З. Пшесмицького⁷.

Особисті зв'язки з діячами польської культури розширюються в 90-х роках. В цей час він листується з вченими Г. Бігеляйzenом, А. Малецьким, О. Брюкнером, П. Хмельовським, з письменниками А. Плугом, А. Немоевським, Остоею, Я. Карловичем та ін. Про те, наскільки плідним було те листування і наскільки важливим було воно для зближення представників української і польської культур у той час, можна судити хоча б на основі листів до Франка Ю. Савицької (Остої), автора ряду повістей і новел з життя польських трудящих. Познайомились письменники у Львові 1894 р. Український поет подарував Остої збірку «В поті чола». «Якось тоді Ви так хутко зникли, — писала Остоя 30.VIII.1894 р., — що я не змогла навіть потиснути Вашої руки та подякувати за ті кілька милих хвилин, проведених у Вашому товаристві. Пишу Вам під свіжим враженням прочитаних новел і віршів — яку ж сердечну та чесну маєте душу! В своїй біографії розповідаєте, що пишете тільки про те, що відчули, бачили, вистраждали і що кожна річ нерідко є

¹ Архів І. Франка. — № 216. — Арк. 26.

² Архів І. Франка. — № 200 — Арк. 128.

³ Там само. — Арк. 445.

⁴ Архів І. Франка. — № 240. — Арк. 187.

⁵ Архів І. Франка. — № 216. — Арк. 54.

⁶ Nie-Eol. Iwan Franko. Przegląd Tygodniowy. — Warszawa, 1884. — S. 567.

⁷ Архів І. Франка. — № 214. — Арк. 162.

автобіографічною. Отож я тої частини Вашого “я” шукаю в творах передусім — і вона найбільше говорить моєму серцю.

Дуже рада, що познайомилася з Вами, — серед колег по перу знаю багато людей високоталановитих, але мало знаю благородних характерів. Кожне таке знайомство — дуже приємна несподіванка, і ось чому дуже часто в думках буду повертатися до Вас»¹.

Не припиняються особисті зносини Франка з діячами польської культури і в кінці 90-х — на початку 900-х років. Ось далеко не повний перелік його польських адресатів: А. Шиманський, Бодуен де Куртене, В. Міцкевич, Е. Брайтер, С. Здзярський, А. Каліна та ін.

При цьому слід мати на увазі, що спілкування з діячами польської культури, особливо з тими, що жили в Галичині, могли бути і не зафіксовані в листуванні, а відбувалися безпосередньо і про них можемо дізнатися лише з випадкових свідчень сучасників. Зокрема, відомо, наприклад, що В. Стефаник був у тісній дружбі з В. Орканом, що останній у 1900 р. був у Львові, де ставилась його п'єса «Скапаний світ», що переклади його творів постійно друкувалися у «Літературно-науковому віснику». Але про знайомство Оркана з Франком нічого не було відомо.

Та М. Ядків, якого з Орканом зв'язувала довга та сердечна приязнь, з своїх поки що не опублікованих спогадах стверджує, що Оркан був знайомий з Франком.

Одним з найяскравіших епізодів особистих контактів Франка з польськими письменниками є його жваве листування з Е. Ожешко протягом 1886–1888 рр., з якого випливає, що культурою та літературою українською Е. Ожешко зацікавилась на початку 80-х років під час роботи над оповіданнями і повістями з життя білоруського селянства. Цей інтерес поглиблювався, з одного боку, через зв'язок письменниці з польськими діячами, що жили на Україні і групувалися навколо «Киевской старины» (Равіта-Гавронський, Висоцький, Нейман та ін.), з другого — зацікавленістю варшавської преси українською літературою значною мірою завдяки діяльності Франка.

Десь 1883–1884 рр. у Києві серед польських літераторів виникла ідея видання збірника, присвяченого українсько-польським взаєминам, можливо, як продовження «Библиотеки Юго-Западного края» (польською мовою випусків її Шигаріну так і не вдалося здійснити). В усякому разі, зв'язки Ожешко з київськими письменниками на початку 80-х років були досить жвавими, про що свідчить її листування з Равітою-Гавронським, Нейманом та інші матеріали. В листі до Гавронського вона сповіщала 3 серпня 1884 р.: «Вчора на адресу адвоката Неймана надіслала начерк з місцевого сільського життя для Вашого київського альманаху (оповідання «Тадеуш». — Г. В.). ...Якщо пан Нейман мені відповість, буду мати певну нагоду просити його зробити одну послугу, а саме — інформувати мене, яким чином можу вивчати українську мову, щоб потім ознайомитись з літературою. Думаю, що для польки, яка добре знає російську, вивчення української, рідної цим обом, не буде справою тяжкою, тим більше, що я не позбавлена цілком здібностей лінгвістичних. Як тільки того досягну, буду читати по-українськи, а

¹ Архів І. Франка. — № 256. — Арк. 181.

може, про те щось і напишу». І далі — про причини зацікавлення Україною: «Річ для нас нова, майже не знана, а ми повинні її знати. Буде то так само, як з чехістикою, якою хтось спочатку займався один, а потім усі ринули до неї. Може, в цьому я прислужуся на початок». І далі: «Щодо українців, то коли познайомлюся з їхньою літературою, то, може, колись, якщо трохи тут звільнюся, поїду до Києва і за допомогою добрих людей хоч трохи безпосередньо вивчатиму той край і народ»¹. Про це наполегливе прагнення вивчати українську культуру Ожешко пише й іншим друзям та знайомим. 18 серпня 1884 р. вона повідомляла польського етнографа Яна Карловича (в його журналі «Вісла» співробітничав Франко) про Равіту-Гавронського: «Він — один із українофілів, група яких знову починає діяти в Києві. Явище це дуже цікаве. Нещодавно я обмінялася листами з іншим членом тієї групи — паном Нейманом, — і все те збудило в мене охоту вивчити українську мову та заглянути до її літератури, що й зроблю в наступну зиму. Вони в Києві видають альманах, який буде виразом їх стремління»².

Як можна судити з листів до Франка, а також до інших осіб, уже протягом 1885 р. Ожешко з української літератури прочитала альманах «Рада» (1884) «з прозою, віршами і навіть кінцевим біографічним списком»³. «Кобзаря» Т. Шевченка, збірки поезій і драм, монографію про Хмельницького М. Костомарова, роман «Чорна рада» П. Куліша, збірку «Народні оповідання» Марка Вовчка, окремі повісті І. Нечуя-Левицького, роман «Повія» Панаса Мирного, круглий рік передплачувала газету «Діло», що виходила у Львові.

Тоді Ожешко почала знайомитись із творами Івана Франка, з його публіцистикою, звертаючи також увагу на його статті та оповідання, які друкувалися в польській пресі, особливо в газеті «Край». Від редактора цієї газети вона чимало дізналася про особу письменника.

Захоплення творчістю Франка було таке, що письменниця почала відразу знайомитись і з статтями про нього, опублікованими в польській пресі. «Прагну дуже й потребую прочитати все, що Ви написали, а в «Атенеумі» я читала, що пишете не тільки повісті»⁴.

Безпосереднім поштовхом до листування було ознайомлення письменниці з творами Франка «На дні», «Захар Беркут» в оригіналі. «Я хотіла б, — писала Ожешко Франкові, — знайти багато гарних і добрих слів, щоб просити Вас вибачити за сміливість, з якою забираю Ваш час моїми справами й проханнями. Але в тому, що вона зародилась, обвинувачуйте свої повісті, які натхнули мене великим довір'ям до Вас і симпатією».

Уже в першому своєму листі Ожешко повідомляла, що її інтерес до української культури зумовлений важливими суспільно-політичними причинами. «Я задумала, — писала вона Франкові 8 квітня 1886 р., — утворити рід української антології, складеної з повістей і новел у моєму перекладі, серед яких саме подам вашого

¹ Orzeszkowa E. Listy. — Warszawa, 1938. — Т. II. — Cz. 1. — S. 122-123.

² Orzeszkowa E. Listy. — Т. II. — S. 61.

³ Тут і далі цитуємо листи Ожешко до Франка і Франка до Ожешко в перекладах М. Возняка. Див.: Возняк М. Еліза Ожешко і Іван Франко у взаємному листуванні. З життя і творчості Івана Франка. — К., 1955.

⁴ Див.: Atheneum. — 1885. — Зошит 2. — С. 350-351.

«Беркута». А цей збірник попереджу широкою картиною Вашої белетристики з останніх тридцяти років».

Ожешко просила для цього порадити їй посібники з географії та історії України, з української літератури, мови, вказати найвизначніші художні твори останніх десятиліть.

Франко охоче виконав прохання польської письменниці, порадивши прочитати праці Костомарова, Петрова і Пипіна про українську літературу та історію, з сучасної літератури — твори Ю. Федьковича, Панаса Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), Н. Кобринської та ін. В листі від 13 квітня 1886 р. він подав стислий виклад громадсько-політичного руху на Західній Україні протягом останніх 20–30 років, а в наступних листах, аж до останнього (від 18 квітня 1888 р.), — широко інформував письменницю про події культурного та громадського життя на Україні, охоче допомагав у перекладі українських творів польською мовою, сприяв ближчому ознайомленню письменниці з українською літературою. «Чим більше читаю, — писала Ожешко Франкові, — тим сильніше відчуваю дивну насолоду й поезію цієї літератури. Чиста вона, мов кристал, тепла, мов літній вечір, несподівано оригінальна, до жодної іншої відомої мені не подібна». Прочитавши лише першу частину роману «Повія» Панаса Мирного, надруковану в альманасі «Рада», вона писала в тому ж листі: «Я бажала б також дуже прочитати продовження повісті “Повія”, начатої в “Раді”. Дуже досконала в ній пластика: бачиться і чується в ній усе на власні очі й вуха. Знамениті маєте таланти». В 1887 р., вперше побачивши українську виставу, Ожешко писала до одного з глибоких знавців і шанувальників української культури в Польщі Яна Карловича: «Маю тепер велику й рідку приємність. Дивна цікава, оригінальна сцена! Вона не має найменшої подібності до жодного театру під сонцем, проте в своєму роді дуже гарна».

Там же письменниця розповіла про сильне враження, яке справила на неї постановка п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля».

Відсутність належних зв'язків між Західною Україною і далеким Гродно, де жила Ожешко, брак відповідної літератури, а також те, що протягом 1886–1888 рр. Ожешко була зайнята інтенсивною письменницькою діяльністю, не дали їй змоги виконати свій задум: антологія української літератури так і не з'явилася¹. Але, незважаючи на це, листування двох видатних слов'янських письменників сприяло посиленню інтересу в Польщі до української, а на Україні — до польської літератури. Не без участі Франка в 1887 р. у Львові в «Бібліотеці найзнаменитіших повістей» «Діла» вийшла одна з кращих повістей Ожешко — «Низини»; завдяки особистій ініціативі польської письменниці протягом 1886–1888 рр. у газеті «Дзєннік Лудзкі» з'явився ряд перекладів творів українських письменників — І. Франка («На дні», № 24–39, 1888), Марка Вовчка («Не до пари», № 289, 1888), Ю. Федьковича («Таліянка», № 269, 1886; «Три як рідні брати», № 157–159, 1888) та ін.² Сама Ожешко переклала польською мовою два оповідання Марка Вовчка («Два сини»,

¹ Фрагменти передмови до задуманої книги віднайшов у паперах письменниці і видав проф. Я. Янковський. Див.: Orzeszkowa Eliza. W sprawie mało znanej. — В кн.: Orzeszkowa Eliza. — W., 1964.

² Ці переклади належать приятельці Е. Ожешко — М. Семашко.

«Сон»), М. Старицького («Лірник»), а також збиралася перекласти повість «Захар Беркут» Франка як «кращу оздобу» для майбутньої антології.

Про труднощі, з якими зустрічалася Ожешко, популяризуючи українську літературу, свідчить хоча б те, що переклад повісті «Захар Беркут», над яким Ожешко і М. Семашко чимало працювали, так і не побачив світу.

Констатуючи, що важко подолати «людську глупоту» — шовінізм і націоналізм, Ожешко, разом з тим, стверджувала, що серед поляків існує «чимала кількість широких і вільних умів, які вважають усякі русифікації, колонізації, германізації тощо за різні собі недоречності і злочини, що вміють дуже добре погоджувати польський патріотизм, навіть гарячий і схильний до всіх жертв, з відданням іншим того, що їм належить, з теплою, повною зичливістю й найкращих бажань симпатією до інших».

При перегляді листування Франка і Ожешко закономірно виникає питання не тільки про те, як ставились вони одне до одного як художники слова. Нас цікавить передусім, наскільки корисним було це спілкування двох письменників для їх творчості, для посилення українсько-польських літературних зв'язків.

Із листів Франка до Ожешко видно, що він знав твори польської письменниці і глибоко їх розумів. «Ім'я Ваше, як чільної репрезентантки поступового і тверезого духа в польській літературі, звісне мені віддавна, — писав він у листі від 31 березня 1886 р. — З великою розкішшю я читав Ваші оповідання з єврейського життя («Елі Маковер», «Меїр Езофович»), Ваших «Помпалінських». Ваші пречудові образки «З чужих сфер». Читав я децю і з Ваших теоретичних праць («Космополітизм і патріотизм») і хоч далекий від думки що відповідно пізнав цілість і глибину Вашої поетичної продукції та все-таки сміло можу сказати, що на горизонті теперішньої польської белетристики Ви являєтесь мені звздою першої величини».

Що ж могло найбільше захопити Франка-письменника в творчості Е. Ожешко? В ранніх оповіданнях і повістях польської письменниці, присвячених проблемі виховання жінки з шляхетського середовища («Пізнє кохання», 1867; «Пан Граба», 1869; «Сильфіда», 1880 та ін.), ми майже не знаходимо точок зіткнення з творами молодого Франка. Порушивши у своїх перших творах питання боротьби праці і капіталу, він, звичайно, не міг у названих повістях та оповіданнях письменниці знайти для себе відповідь на ті проблеми, які його у той час цікавили.

Із середини 80-х років «жіночого питання» торкається в Галичині ряд письменниць. У 1887 р. завдяки заходам Н. Кобринської при підтримці Франка видається жіночий альманах «Перший вінок». Ім'я Елізи Ожешко набуває все більшої популярності на Україні. Українські письменниці, передусім Н. Кобринська, У. Кравченко, К. Попович, у своїх творах, присвячених «жіночому питанню», використовують великий досвід Ожешко. В публіцистичних статтях Н. Кобринської («Про рух жіночий в новіших часах», «Руське жіноцтво з Галичині»), а також у художніх творах («Дух часу», «Янова», «Задля кусника хліба») є чимало спільного з тим, що проповідувала Ожешко в своїх ранніх творах: жінка мусить бути рівною з чоловіком у правах перед законом, брати участь у суспільному житті країни, виховуватись для самостійного трудового життя.

Українські письменниці слідом за Ожешко показували кастову обмеженість, жорстокість і моральне зіпсуття жінок з так званого вищого товариства, засуджували дійсність, в якій жінка, що втратила чоловіка, не може проіснувати самостійно і для неї залишається або моральне падіння, або смерть. Франко, який стояв близько до жіночого руху Галичини і прагнув спрямувати його в демократичне русло, не міг не знати творів польської письменниці про життя жінки в буржуазно-шляхетському середовищі. Чимало спільних рис у творах Франка 90-х років, присвячених проблемі українсько-польських суспільних взаємин («Основи суспільності», «Перехресні стежки»), і такому романі Ожешко, як «Помпалінські» (1876), та циклі оповідань і повістей під спільною назвою «Із різних сфер» (1880).

Роман «Помпалінські» привертав увагу Франка гротескним розвінчуванням польської аристократії та шляхти. В цьому творі, як і в повісті Франка «Основи суспільності», засобами гротеску розкрито гнилизну, здичавіння і розклад польських панівних верств. Щодо циклу «Із різних сфер», то він зацікавив українського письменника показом трудових буднів народу, реалістичним зображенням психології героїв, майстерним окресленням людських характерів.

Знайомство Ожешко з українською літературою припадає на час створення нею повістей з життя білоруського селянства — «Низини» (1883), «Дзюрдзі» (1886) і «Хам» (1888), а також роману-епопеї «Над Німаном» (1887). Є всі підстави твердити, що, створюючи свої селянські повісті, Ожешко вивчила багатий досвід і української літератури, в чому їй допомагав Франко.

Це ознайомлення з нашою літературою, може, найкраще виявилось в оповіданні «Зимового вечора», в якому не можна не відчутти відгомону реалістичної української традиції Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького і Франка. Тут натрапляємо, як і в Нечуя-Левицького та Марка Вовчка, на широке фольклорне та етнографічне тло (описи вечорниць, розваг молоді, використання легенд та пісень, в тому числі — єдиний, здається, випадок — українських), зображенням героя, його поступової деградації як наслідку впливу соціальних обставин, нарешті, з постійним намаганням громадської реабілітації «людей дна». Крім способу обробки життєвого й літературного матеріалу, це оповідання різко відрізняється від інших творів Ожешко і за тематикою, хоч можна було б назвати цілий ряд творів української літератури, з якими воно споріднене. Спадають на думку, передусім, Франкові оповідання «На дні» і «Ліси та пасовиська». Правда, з останнім оповіданням Франка твір Ожешко перегукується лише незначною мірою, саме там, де старий Мікула і його приживалка Настя розповідають про боротьбу громади за свою землю і про збройний виступ проти влади, за що Ясюк і попав до в'язниці. Що ж до першого твору, то саме він міг наштовхнути письменницю на думку звернутися до показу суспільного «дна», простежити, скажімо, дальшу долю ув'язненого і засудженого молодого Клеменса Дзюрдзі: потрапивши в середовище злочинців, він і сам скоро стає людиною «дна», від нього відмовляється навіть рідний батько.

Правда, в порівнянні з повістю «Дзюрдзі» розглядуване оповідання відзначається дальшим розширенням світогляду письменниці. Дзига потрапляє до в'язниці вже не як несвідомий учасник злочинства, викликаного, зрештою, темнотою і забобонами (як це трапилося з Клеменсом), а вже як свідомий бунтар,

як політичний противник існуючого суспільного устрою. (Образ Яська Мікули-Дзиги — єдиний образ селянського бунтаря в творчості письменниці). З цього погляду він ближчий до Андрія Темери, героя оповідання «На дні» Франка, ніж, скажімо, до Клеменса з повісті «Дзюрдзі».

Як у соціального типа, у героя Е. Ожешко є багато спільного і з іншими мешканцями темної бориславської «казні». Але як характер він має свої, тільки йому притаманні риси, свою вдачу. В цьому плані він ніби доповнює галерею глибоко індивідуалізованих героїв «дна», створених Франком (Стебельський, Бовдур, дід Панько та ін.).

Оповідання «Зимового вечора», як твір глибоко оригінальний та самобутній, близький до української літературної традиції, завдяки драматичній обробці М. Старицького, ще у 80-х роках минулого століття набуло широкої популярності на Україні.

У кінці 70-х — на початку 80-х рр. на Україні і в Польщі з'являються дві подібні між собою повісті, присвячені проблемі первісного капіталістичного нагромадження. Це «Воа constrictor» І. Франка (1878) і «Зворотна хвиля» Б. Пруса (1880). І оскільки фактів про популярність Франка в Польщі було мало, то аналогії в творах пояснювалися в надзвичайно дивний спосіб: шукали слідів впливу Пруса на Франка не в першій редакції «Воа constrictor'a» (вона з'явилася раніше твору польського письменника), а в останній (1907)¹.

Основою літературних творів завжди є дійсність, яка в першу чергу керує почуттями і помислами художників слова. Саме цим пояснюється можливість незалежної появи аналогічних літературних явищ і фактів. Тим більше не може стосуватись таких творів, як «Воа constrictor'a» і «Зворотна хвиля», породжених тими самими явищами дійсності — зародженням робітничого руху в Росії, на Україні, в Польщі. В цей час Франко редагував робітничу газету «Праця», зв'язувався з російськими і польськими соціалістичними організаціями, вивчав життя бориславських робітників, випускав брошури, в тому числі й польською мовою, в яких популяризував марксистські ідеї. В таких умовах звернення до робітничої тематики було для нього не тільки не випадковим, а й закономірним. Таким же закономірним було звернення і Б. Пруса до показу первісного нагромадження. Саме в цей час у Варшаві відбувалися робітничі страйки, поширювалась соціалістична ідеологія, розгорталася діяльність групи Л. Варинського. Всі ці факти не могли не привернути уваги Пруса, тим більше що в кінці 70-х р. він, щоб ознайомитися з життям робітників, навіть вступає на завод, де й працює протягом деякого часу. Є дійсно чимало спільних рис між цими двома творами. Зближує їх передусім розкриття кривавого шляху, яким вривався капіталізм в аграрні, із значними залишками феодалізму Польщу і Східну Галичину. Проблема ця обома письменниками розв'язується на матеріалі взаємин між капіталістом і людьми праці, через зіткнення і загострення протиріч між цими ворогуючими таборами. Як у «Воа constrictor'i» (перша редакція), так і в «Зворотній хвилі» в центрі стоїть образ підприємця, його історія нагромадження мільйонів. Звичайно, між Германом Гольдкремером, колишнім балагулою, сухорлявим, хитрим і підступним, хоч зовні

¹ Степняк М. Іван Франко і Болеслав Прус // Червоний шлях. — 1924. — № 1. — С. 174.

навіть люб'язним панком, і Готлібом Адлером, колишнім робітником, людиною атлетичного складу, грубим «рудим німцем», циніком, мало є подібних рис. Як характери вони цілком різні, так само як різною виступає й історія їх мільйонів. Але за всіх цих відмінностей у Германа й Адлера є чимало спільного як у соціальних типів: жадоба до грошей, збагачення, презирство до народу, за рахунок праці якого вони наживаються і багатіють.

В обох творах виступає збірний образ людей праці, забитих горем. Прагнення і бажання робітників характеризуються в основному через трудові процеси, у зіткненні з виробництвом. На взаєминах Гольдкремер — Півторак, Адлер — Гославський переважно будується конфлікт повістей. Обидва герої несуть у повісті аналогічне ідейно-естетичне навантаження — неможливість особистого щастя за умов необмеженої влади грошей, конкуренції, капіталістичної наживи. Крім того, в першій редакції «*Voа constrictor'a*» і в «Зворотній хвилі» порушена проблема батьків і дітей.

Звичайно, Готліб Гольдкремер і Фердінанд Адлер — друге покоління мільйонерів — як індивідуальні характери теж мають чимало відмінного. Якщо Фердінанд має якийсь зовнішній «аристократичний блиск», може показати себе людиною, що «бачила світ», може навіть вести розмову, не позбавлену дотепності, то Готліб — типовий дегенерат, ідіот, що не має жодних ознак нормальної людини. Але в духовному виродженні, як і в марнотратстві, Готліб — рідний брат Фердінанда. Обидва вони стають байдужими до «діла» батьків.

Ідея «Зворотної хвилі», про що вже була мова, якоюсь мірою відчувається і в першій редакції «*Voа constrictor'a*», хоч і проходить непомітно для читача, десь збоку: Герман Гольдкремер, що сам є змієм-удавом, але якого душить більший боа-констріктор — світ капіталу з усіма його хижацькими законами, раптово бачить безцільність свого нагромадження, трагедію свого існування у вчинках сина. «Для кого се все? — прошептав він, — Хто з того існує? А на це прецінь увесь мій вік пішов, усі мої сили».

Стурбований наглим прибуттям сина до Борислава і вимаганням грошей, Герман іде до копальні, щоб трохи заспокоїтись, і чує від ріпників фатальне застереження.

« — То бог старого Гершка покарав за людську кривду. Добре то якийсь казав: людська кривда й на третім поколінню відомститься». Мотив «зворотної хвилі» виступає лише в повісті «*Voа constrictor*», для інших творів Франка бориславського циклу він не властивий.

Таким чином, надзвичайно подібне трактування фатальності буржуазних відносин, спільність у підході до теми і в її розв'язанні, багато в чому аналогічні принципи типізації життєвих явищ аж до збігу в сюжеті (подібності у зіткненні героїв), окреслення самих героїв, нарешті, наявна в обох творах ідея «зворотної хвилі» — все може дати підставу твердити про знайомство Болеслава Пруса з повістю українського письменника. Однак уважний перегляд пізніших переробок Франком своєї повісті, порівняння інших, перекладених польською мовою, оповідань бориславського циклу (зокрема, й повісті «Борислав сміється») переконує в одному: обидва твори по-своєму продовжують той скромний,

але нестримний потік польської робітничої літератури, яка була започаткована на сторінках робітничих та соціалістичних видань і знайшла своє відбиття і на сторінках «Праці». Поза дією попередньої традиції, — а у її творенні брали участь і українці, і поляки (І. Франко, Б. Спауста, Б. Червенський та ін.), — поза дією уже створеного естетичного клімату не міг залишатися ні Франко, ні Прус. Пізніше ця традиція була якоюсь мірою підсилена не тільки «Зворотною хвилею», але й перекладеним польською мовою бориславським циклом Франка. Ось чому і в творах 1890–1900-х років, присвячених цій проблемі, — романах і повістях «Кроти» (1893) і «Шахраї» А. Грушецького (1899), «Polonia irredenta» (1895) А. Немоевського, «Обітована земля» (1899) В. Реймонта, у яких знайшли відображення конкретні суспільно-політичні конфлікти доби, ми не раз натрапляємо на сліди цієї традиції.

Невипадково в творах А. Грушецького і В. Реймонта збірний образ капіталізму змальовується за допомогою потворних явищ природи — змій-удава, поліп, спрут і т. д. («Кроти», «Обітована земля»). В «Кротах» Грушецького і «Polonia irredenta» А. Немоевського бачимо зображення трудових процесів як конфлікту людини з природою. В творах, написаних під безпосереднім впливом «Зворотної хвилі» (Польща — «Обітована земля» для іноземних капіталістів), помічаємо водночас і сліди ознайомлення з «Voа constrictor'om» (проблеми «батьків і дітей» капіталістичного світу в «Обітованій землі» Реймонта). Яскравою паралеллю образу робітника Матія («Voа constrictor», «Борислав сміється») є Мацей Бібеля («Кроти»), в образі Германа Бухгольца («Обітована земля» Реймонта) є чимало рис, які зближують його з образом Германа Гольдкремера: це змій-удава, що живе кров'ю і слъзами робітників.

Проблема боротьби за реалізм польської літератури не обмежувалась для Франка вимогами робітничої і селянської тематики, показу життя «четвертого стану». Подібний погляд був би вульгарним соціологізуванням: письменник виступав за проникнення в усі сфери суспільного життя. Все залежить, підкреслював він, по-перше, від «способу обробки матеріалу», тобто принципів типізації, по-друге, від того, яким суспільним ідеалам твір має служити, якому світоглядіві підпорядкований матеріал.

Франко був близький до розуміння реалізму як створення типових характерів у типових обставинах. Він наполягав на потребі проголошення письменником передового ідеалу часу. Твір, на його думку, «мусить служити важливим розумовим потребам суспільства»¹. Лише тенденційна, озброєна передовими ідеями (у розумінні Франка — революційними, демократичними) література може проникати в суть суперечностей, створювати соціальні типи й характери, вчити суспільство, бути його совістю і суддею.

Народність, у розумінні критика, — не тільки зображення життя трудової людини, а й утвердження позитивного ідеалу, розуміння перспектив суспільного розвитку. Проаналізувавши у статті «Польський селянин в освітленні польської літератури» («Рух», 1887, № 9–13) повість Б. Пруса «Форпост», Франко писав: «Кінчаючи наші зауваження, можемо сміло сказати, що польська література може

¹ Franko Iwan. Majota-N'oweje. — Ruch. — Львів, 1888. — Т. I. — С. 25 (Підкреслення моє. — Г. В.).

гордитися цим твором, і треба тільки побажати, щоб він був початком загального і тривкого повороту польської белетристики до власного народу. Тільки там, на цьому «власному ґрунті», може вона знайти джерело живої води і невичерпне багатство оригінальних, важливих, живих і цікавих для всього суспільства тем, що хвилюють його далеко більше, ніж ті заяложені і на тисячі ладів перемелені любовні історії вродливих панянок і паничів, після прочитання яких, незважаючи на всю їхню психологічну рафінованість, ми залишаємося звичайно такими ж розумними, як були до цього»¹.

Франко оцінює «Форпост» як епохальне явище польської літератури, але не так за тематику, як за розкриття глибоких антагонізмів між «двором і хатою». Селянство Б. Пруса «в добрість панів... не вірить», воно і в панській «мандрівці на поле демократизму в шовкових сукнях і біленьких рукавичках», і в панському шварготанні по-французьки вбачає одне: спробу ошуканства і використання його «панами» в своїх інтересах.

Але навіть цей кращий твір польської літератури з життя селянства середини 80-х рр. багато чим не задовольняв критика, активного учасника польського людського і українського радикального рухів Галичини. Аналізуючи вчинки головного героя повісті Слімака, його ставлення до зображуваних подій, головні риси його характеру — пасивний опір, брак рішучості, Франко приходять до висновку, «що він не є типовим представником польського селянства». «Коли б, — пише критик, — пересічний польський селянин був таким, як його змалював Б. Прус у своєму романі “Форпост”, то польські прихильники селянства не мали б ніякої підстави говорити про силу опору й витривалість цього селянства, не могли б на цьому селянстві, як на могутньому наріжному камені, будувати майбутнє цілого народу»².

Що Франко у своїх поглядах на розвиток селянської тематики в польській літературі виходив із знання потреб її внутрішнього розвитку, переконують нас і виступи польських письменників. Варто пригадати, наприклад, що писав Б. Прус на сторінках газети «Край» в тому ж 1887 р.: «Мені соромно визнати, що в селянському питанні ми, поляки, залишилися далеко позаду росіян. У них хлопоманство було вже модним тоді, коли у нас поети і драматурги «боролися зі згубним впливом позитивізму і природничих наук». І допіру сьогодні, коли в Росії виникла ціла література, яка або зображує люд, або призначена для люду, ми починаємо звертати на нього перші погляди». Ці слова Пруса з тим більшим правом можна відносити і до літератури Франка, Шевченка, Панаса Мирного лише спільністю інтересів визвольного руху можна пояснити наполегливе розповсюдження в Польщі передових здобутків української і російської літератури Франком (крім численних статей про українську, нагадаємо, що і такі його праці про російську літературу, як «М. Є. Салтиков» (1889); «Лев Толстой» (1892); «Влада землі в сучасному романі» (1891) — про Золя і Г. Успенського, з'явилися польською мовою). Своїми працями Франко прагнув збуджувати не лише естетичну, але й громадську думку, «вдаряти у великий дзвін» про речі суспільно

¹ Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 94.

² Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 81.

важливі, в розвитку яких були зацікавлені як польські, так і українські революційні та прогресивні сили. В одному з відступів у статті «Польський селянин у польській літературі» читаємо: «Сподіваюсь, читачі не будуть ремствувати на мене за те, що я, може, дещо занадто докладно зупинився на змісті “Форпосту”. Однак мені здавалося, що я повинен був це зробити для галицької громадськості, яка читає і зачитується такими фантастичними речами, як “Огнем і мечем” або “Потоп”, а на згадку про Пруса аж надто часто відповідає зі здивуванням: “Прус... Прус... Хто це такий, цей Прус?”»¹.

Питання Франко і Прус — одне з центральних, коли йдеться про історико-типологічні подібності в розвитку критичного реалізму в польській і українській літературах. Далі ці подібності будуть проявлятися не лише в проблемах, морально-етичних і громадських побудниках, але й у способі художнього осягнення матеріалу (композиція, фабула, взаємодія ліричного й епічного начал, поетика образу і т. д.), в напрямках літературно-критичного узагальнення національного літературного процесу (естетика революційної демократії, марксистська критика, різні течії буржуазного літературознавства). Десь приблизно з кінця 70-х — початку 80-х років виникнення цих паралельних процесів стає одною з ознак розвиненої літератури, які, однак, за всієї близькості чарують своєю неповторною художньою самобутністю, розмаїттям кольорів та естетичних тенденцій. У зв'язку з цим варто було б спеціально зайнятись дослідженням дитячих оповідань А. Чехова, Б. Пруса та І. Франка. У всякому разі, в творах польського та українського письменників 70–80-х років, — згадаймо хоч би такі, як «Сирітська доля» (1876); «Пригоди Стася» (1878); «Міхалко» (1880), а також «Олівець» (1878); «Малий Мирон» (1879); «Грицева шкільна наука» (1883), — у змісті і формі, громадських акцентах, у тоні подачі тяжкої історії розтоптані жажливою дійсністю дитячої душі увесь час натрапляємо на ті спільності².

Як уже згадувалося, в 1881 р. відразу ж по виході першого томика «Поезій» Конопницької. Франко на сторінках редактованого ним журналу «Світ» надав слово про поетесу своєму товаришеві по революційній діяльності — соціалістові Людвіку Інлендерові (разом з яким поширював твори Маркса і Енгельса, писав «Програму польських і українських соціалістів Східної Галичини»).

Так, в ч. 7-му журналу за той рік з'явилася стаття «Початок людowego реалізму в польській літературі», підписана криптонімами Л. І., яку слід вважати одним із перших виступів польської революційної критики з приводу творчості М. Конопницької.

Появу поетеси Інлендер пов'язує з важливими суспільними змінами. Він пише: розклад шляхетського суспільства давно став фактом, класи, породжені французькою революцією (тобто буржуазія), також «пережились і стерлись цілковито»; їх «давні оклики стали беззмістовними звуками і не вистачають нікому,

¹ Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 77.

² В цьому плані заслуговують на увагу й інші дитячі оповідання Б. Пруса: «Анелка», «Прокляте щастя», «Дворець і халупа», «Антек», «Гріхи дитинства»; І. Франка: «До світла», «Отець-гуморист», «Мій злочин» та ін. Див.: Вервес Г. І. Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90 рр. XIX ст. — К., 1957. — С. 288–293.

не вдовольняють нікого»¹. Нові сили суспільні ще тільки формуються, але саме їм належить сказати нове слово. «Тільки те чути виразно, що нові ті ідеали повстануть не в пануючих тепер верствах, но посеред мас. видідичених і темних, але виробляючихся без упинку. Щораз більше починаємо пізнавати, що не спосібні вже повести наперед людськість ані геніальні осібники, ані самолюбні змагання суспільної меншості, але одна тільки сполучена праця мас в стиснених рядах довершить того діла. На руїнах старої суспільності зацвіте й нова штука»². Завдання мистецтва полягає не в тому, каже далі критик, щоб «полагодити суперечності та противенства і віддалити кінець боротьби», а в тому, щоб звертати «очі вперед, в будучність», і живо займатися «зваленням старої будівлі, щоби поставити нову». Передовими письменниками є ті, хто, «пізнавши напрям, в котрім іде людськість, звертаються до мас, студіюють їх життя, потреби, ідеали і там знаходять джерела, котрого їм треба». Це вже робить М. Конопницька, пише автор, в її піснях уже «найшли свій поетичний вияв нові змагання». Правда, вона поки що тільки співчуває знедоленим. Справжній народний реалізм, каже критик, має на меті не тільки співчуття до долі трудящих, бажання їх вільного і незалежного життя, кращої долі, а й боротьбу за утвердження тих бажань.

Аналізуючи ранні поезії письменниці, Інлендер констатував: «Можна уважати Конопницьку представницею молодого покоління, котре і в Польщі — як і всюди впрочім — на підставі наукової критики існуючого ладу витворило собі ідеал будучини і живо бересь до усунення старих передсудів і спорохнілих установ»³.

Цю лінію боротьби за поетесу вів варшавський «Пшегльонд тигодньови», де 1883 р. з статтею-рецензією на другу серію «Поезій» Конопницької (1883) виступив Б. Бялоблоцький. Популярний виклад нових соціальних доктрин і тут поєднується з вимогами активної політичної дії засобами слова. Як і Інлендер, цей критик високо ставить творчість поетеси, співця горя і злиднів трудящих, але водночас жадав, аби письменниця не тільки вказувала на горе і злидні, але і вселяла впевненість, віру народу в свою силу і міць.

У 80–90-х рр. Франко не писав спеціальних робіт, присвячених М. Конопницькій. Погляди на творчість поетеси, висловлені «Світом», були і його поглядами. Але критик постійно й уважно стежив за розвитком таланту письменниці і в своїх статтях, присвячених іншим літературним явищам, ніколи не випускав її з поля зору.

У статті про «Форпост» Б. Пруса Франко пише про неї як про безпосереднього спадкоємця передових традицій минулого, наголошуючи, що вона від формального наслідування Міцкевича, Словацького і Ленартовича скоро перейшла до створення оригінальних високопоетичних творів. У статті «Сучасні польські поети» (1899) критик, з одного боку, продовжує атакувати поетесу зліва, повторюючи де в чому свої судження 1886–1889 рр., з другого — відзначає чимало нового, зокрема. її зацікавлення проблемою еміграції селян до Бразилії. Правда, і тут загальна оцінка поетеси стримана, бо її «ліберальні та поступові думки» не йдуть

¹ Світ. — 1881. — Ч. 7. — С. 130.

² Світ. — 1881. — Ч. 7. — С. 130.

³ Світ. — 1881. — Ч. 1. — С. 133.

далі «понад звичайні буржуазні поклики: освіта, милосердя з додатком шляхетського — «згода хати з двором»¹.

Центральною працею Франка про поетесу була літературно-критична стаття «Марія Конопницька», 1902 року вміщена у віденській газеті «Ді Цайт». При розгляді цієї роботи Франка слід мати на увазі дві обставини, які пояснюють не лише її спрямування, а й тон, в якому вона написана. Перше. В той час (1902) талант письменниці був у повному розквіті — головні її твори були вже написані. Поема «Пан Бальцер в Бразилії» поступово переростала в селянську епопею. Друге. Франко писав свою працю, маючи постійно на увазі той театральний маскарад, у який прагнули перетворити ювілей письменниці правителі Галичини.

Серед ювілейного потоку пишних слів стаття Франка прозвучала різким дисонансом. Тим більше, що вона належала саме авторові «Поета зради»: після майже п'ятирічної мовчанки (від 1897 р.) Франко в ній засвідчив незмінну пошану до польської культури.

Передусім критик вказує на загальнослов'янське значення польської поетеси. Не аристократам із Кракова і не буржуазії із Львова, а саме народові належить її творчість. Наперекір естетській критиці він відзначає далі, що не тільки завдяки формальним особливостям її поезія зайняла таке високе становище в літературі. «Найважливіше і історично найхарактерніше у неї — це ідейний зміст її творів, а заразом багатство справжнього жіночого чуття, яке вона поклала на службу своїм ідеалам»². Простежуючи роль жінки в польському суспільному житті, починаючи від 30–40-х аж до 60-х років XIX століття — тобто до виступу «ентузіасток», Франко пов'язує появу великої поетеси з тим рухом, особливо з часами польських повстань, коли жінка була не тільки дружиною і коханою, а й товаришем у боротьбі. Творчі запити письменниці, формування її громадсько-політичних та естетичних поглядів критик пояснює впливами тих уроків, які винесло суспільство із невдачі польського повстання 1863 р. Перші її твори тісно пов'язані з реалістичними повістями й оповіданнями Пруса, Сенкевича, Свентоховського й Дигасінського, письменників саме реалістичного напрямку, який «під впливом російської белетристики шістдесятих років, яка займалася описом селянського життя, почав ближче слідкувати за життям польського селянства»³.

Чимало місця Франко відводить з'ясуванню ролі народної поезії в творчості письменниці. В той час, коли польське буржуазне літературознавство безрезультатно прагнуло відшукати сліди формальних запозичень фольклору в її творах, Франко писав про глибоке проникнення поетеси в дух народної пісні, про вміння віддзеркалювати помисли і почуття народу. «Сміло можна твердити, що великій більшості польської громадськості, незважаючи на старші збірки польських на-

¹ Франко І. Твори. — Т. 31. — С. 391. М. Конопницька один час жила у Кракові (1892–1902), а потім у Львові та його околицях (1902–1910). Виникає природне питання про особисте знайомство і зустрічі Франка і Конопницької у Львові. Але у зв'язку з тим, що до нього часу не зібране цілком і не видане листування обох письменників, а також інші матеріали, про це можна висловлювати лише загальні здогадки. Цілком можливо, що обидва поети були знайомі, тим більше, що з багатьма польськими діячами обидва вони підтримували теплі, дружні стосунки — родина Вислоухів, Ян Каспрович та ін.

² Франко І. Твори. — Т. 33. — С. 375.

³ Франко І. Твори. — Т. 33. — С. 377.

родних пісень, щойно Конопницька відкрила польську народну пісню з її ніжністю й інтимністю, з її милозвучністю й багатством мелодій»¹. Франко справедливо вказав на провідні тенденції «Пана Бальцера в Бразилії», цього епохального для польської літератури твору, радо привітав його.

Статтю в «Ді Цайт» доповнює лекція Франка про письменницю, яку він виголосив для львівського жіноцтва на початку листопада 1902 року в залі товариства «Січ». На жаль, текст лекції не зберігся, і про неї ми можемо судити тільки на основі інформації, яка була надрукована в газеті «Діло» від 4 листопада за той же рік. З інформації видно, що в основу лекції, на яку зійшлося багато львів'ян, було покладено статтю, надруковану в «Ді Цайт» і доповнену новим українським матеріалом. У лекції, очевидно, було більше і чіткіше вказано на недоліки поетеси, висловлювані критиком і раніше. «Головною основою її поезії, — наголошував він, — є глибоке співчуття долі мужицтва, плач над його горем і тяжким соціальним положенням. Однак брак поезіям Конопницької аналізу причин і вказання винуватків оплакуваної неволі люду, а затим брак і програмовості. Форма Конопницької знаменита, мова мелодійна і гнучка, фразеологія багата. Напря́м і дух її поезій вільнодумний і чоловіколюбивий та брак її ясно сформульованих ідей»². Ширше говорилося в лекції і про інтернаціональні мотиви творчості поетеси. Якщо в статті було вказано, що в «поезії Конопницької досі не помітили... ні сліду цієї національної зарозумілості, нетерпимості, ні зневажливого ставлення до інших народів, що так яскраво виступає в історичних романах Сенкевича»³, то думка ця в доповіді дістала, очевидно, дальше поширення, Франко говорив і про ставлення до поетеси українського народу та українських письменників: «Русини... знають твори Конопницької, і багато її поезій перекладено на нашу мову, а були і наслідування її напрямку та манери»⁴.

Іван Франко і Марія Конопницька — кожен у своїй літературі — належать до найвидатніших поетів другої половини XIX ст. Як у письменників, перейнятих демократичними поглядами, у них є багато спільного у відображенні типових сторін життя трудового народу. Але нас цікавить у даному разі не тільки те, що «подібне», але й те, що відмінне у поетів. Звернемо увагу тут на показ еміграції галицького селянства до Бразилії, що охопила Галичину в кінці XIX і на початку XX ст. Маємо на увазі цикл віршів І. Франка «До Бразилії» і поему М. Конопницької «Пан Бальцер в Бразилії» — центральний твір польської поетеси.

У висвітленні «еміграційної гарячки» Франко був солідарний з польськими письменниками. В 90-х роках, незадовго перед написанням циклу «До Бразилії», він пише ряд статей до газети «Ді Цайт», а також до газети «Кур'єр львовські», в яких показує не так наслідки, як причини еміграції селянства із Галичини. Якщо буржуазні публіцисти від'їзд трактували як спробу селян «нажити капітал», щоб потім «заможнo жити», Франко звертав увагу передусім на те, що «вибираються до еміграції головнo бідніші, які мають мало ґрунту»⁵. «Бідний наш народ! — пи-

¹ Там само. — С. 382.

² Діло. — 1902. — № 248 (Підкреслення моє. — Г. В.).

³ Франко І. Твори. — Т. 33. — С. 382.

⁴ Діло. — 1902. — № 248

⁵ Kurjer Lwowski. — Львів, 1895. — № 29.

сав він у статті «Еміграційна мізерія». — Емігрує з краю, бо його деруть і тиснуть зі всіх боків, а деруть і тиснуть, бо емігрує».

Картини злиденного життя селянина ще на батьківщині, тяжка дорога через Європу до Італії, а далі через океан і лягли в основу циклу «До Бразилії», написаного в тяжкі часи недуги 1897 року. Матеріалом для циклу послужили, крім того, численні листи емігрантів до Франка з Америки¹ і судові справи над агентами-агітаторами за еміграцію².

Франків цикл складається з п'яти розділів. Перший — «Лист до Стефанії» — присвячений з'ясуванню зовнішніх впливів. Агент еміграційний Джерголет, видаючи себе за покійного архієпископа Рудольфа, в селянській сукмані перейшов усю Галичину, закликаючи селян до Бразилії, де буде для них створене «мужицьке царство». Джерголет розповсюджував фіктивні листи, в яких говорилося про привабливе життя в Бразилії тих, хто вже туди виїхав. Другий розділ — «Коли почуєш, як в тиші нічній...» — оповідання про горе, приниження, розпуку емігрантів, що вже від'їжджають.

У цьому розділі, як і в подальших, є чимало спільного з розповіддю про емігрантів А. Дигасінського³. Очевидно, що, крім власних спостережень, Франко користувався відомостями і цього польського письменника. Маючи на увазі полеміку, яку викликала в журналістиці книжка Дигасінського, Франко зобразив двох панків в третьому розділі свого циклу. Вірш «Гей, розіллялось ти, руське горе» — поетичний синтез страждань українських емігрантів, що через європейські країни мандрують за океан.

*Всі з тебе, русине, драли проценти:
Польській шляхтичі й швабські агенти.*

*Що то ще жде тебе на океані?
Що у Бразилії, в славній Парані?*

*Що то за рай ще тобі отвирась
В Спіріту Санто і Мінас Джераєс?*

На це питання відповідає п'ятий розділ циклу — «Листи з Бразилії», дуже близький мотивами до перших трьох розділів поеми М. Конопницької «Пан Бальцер в Бразилії». Деякі моменти, зокрема, описи того, як акули на очах нещасних матерів поїдають мертвих дітей, викинутих за борт, в поемі і в циклі Франка надзвичайно близькі.

Безперечно, що ці збіги в описах (тяжка дорога морем, велика смертність, безконечні здирства на бразильській землі, рубання лісу серед постійних загроз бути розчавленим дикою природою і т. д.) свідчать про користування обох письменників одними й тими ж джерелами.

¹ Архів І. Франка. — № 199. — Арк. 234.

² Там само. — № 129.

³ Dygasiński A. Na złamanie karku. — W., 1983.

Але річ не тільки в цьому. Кожний справді чутливий митець протягом усього життя уважно стежить за художнім розвитком людства, за зміною динаміки спілкування з читачем, мусить рахуватися з «атмосферним тиском» літератури. Причому чим він більший художник, тим частіше користується соками «чужих квітників». Щодо поеми Конопницької, то тут, здається, маємо справу саме з таким свідомим врахуванням чужого досвіду. Поет — *semper tiro*.

Цикл «До Бразилії» був надрукований у збірці, що мала назву «Мій Ізмарагд» (1897). Хоч нижче наведені слова із передмови до збірки стосуються головно моралізаторських віршів розділів «Паренетікон» і «Легенди», та все ж наведемо їх як думку великого поета щодо багатоманітності нюансів творчої взаємодії: «Блукаючи по різних стежках всесвітньої історії та літератури, я здавна збирав потроху або намічував собі для пізнішого вжитку поодинокі камінчики, придатні для моєї будови... Обік оригінального є тут чимало й такого, де на чужу основу я накладав свої власні узори». Саме «своїми узорами» і заповнював український письменник основу на верстаті «еміграційної гарячки». Він змагався з польською поетесою, але й відштовхувався від її знахідок.

Із польських письменників найтіснішою багаторічною дружбаю Франко був зв'язаний з Яном Каспровичем. Селянський син з-над Гопли та Куяв і «син Яцяковаля» із Нагуєвичів познайомились і потоваришували як співробітники редакції газети «Кур'єр львовські».

Учасник таємних організацій, робітничих і селянських рухів Сілезії і Познанщини, щирий демократ, що вийшов із соціальних низів, Ян Каспрович був Франкові близьким і за духом. Український письменник підтримує творчість Каспровича, останній захищає Франка від нападок польської реакції. Незадовго до смерті Каспрович так писав про українського письменника, пригадуючи найдрібніші факти з їх спілкування. «З Іваном Франком я був у приятельських відносинах, ми товаришували в редакції “Кур'єра львовського”... завдяки йому я познайомився з українською поезією, особливо з Тарасом Шевченком...»¹ Там же детально оповідається про справу з доцентурою Франка, а також про габілітаційний виклад у залі львівської ратуші (до речі, в позиченім у Каспровича фракту). Щоб Франко дістав посаду в університеті, Каспрович спеціально мав розмову з намісником І. Бадені, хоч і безрезультатно.

Незважаючи на те, що Франко у 1897 р. вийшов із редакції газети, дружні відносини з Каспровичем не припинялися. Коли після деякої перерви Каспрович у 1909 році знову повернувся до Львова і став професором університету, він часто провідував хворого українського письменника і не ображався на нього за різку критику своїх творів.

Серед невеличкої групки поляків, що прийшли в кінці травня 1916 року провжджати Франка в останню дорогу, разом з Болеславом Вислоухом, Яном Стапійським, Генріком Бігеляйzenом був і Ян Каспрович.

Багаторічна дружба Франка і Каспровича не могла не позначитись на їхній творчості. З цього погляду на особливу увагу заслуговують ранні твори польського поета (1880–1894), перейняті хлопоманством, радикалізмом, палким протестом проти

¹ Спомини поляків про Франка // Новий час. — Львів, 1926. — 27 трав.

суспільної неправди, — «Поезії» (1889), «З селянського загону», «Світ кінчається» (1891), «Бунт Наперського» (1895) та інші. Щодо пізніших творів Каспровича, то вони також цікавили українського поета, хоч і були критиковані ним.

До першої збірки Каспровича «Поезії», виданій 1889 року у Львові (видавництво «Мрувка») з передмовою Т. Єжа, увійшли, крім нових, і ті вірші, які друкувалися впродовж 80-х років у різних польських періодичних виданнях. Дії німецьких асиміляторів на Познанщині, становище селянства, яке, хоч темне та забите, прагне світла і волі — такий їхній зміст.

Консервативна критика ставилась до молодого поета насторожено, й тому Франкова стаття про першу збірку творів Каспровича на тлі тогочасних виступів польської преси діяла підбадьорююче. Головним, що викликало захоплення Франка, було те, що в польську літературу входив представник трудового народу, який знає його почуття і страждання. Хоч у першій збірці Каспровича і не було нічого, про що б не було сказано — часом яскравіше й простіше — його попередниками, але ретрогради не випадково вдарили на сполох. «Здається, — зауважував критик на сторінках «Кур'єра львовські» 1889 р., — що це наслідок того інстинктивного почуття, того таємничого переляку, який деколи огортає знервовані, випечені салонні ляльки, коли в їхньому товаристві раптом з'явиться мужик, — простий мужик — у сіряку... Таким гостем з іншого світу з'являється в польській поезії Каспрович»¹.

Франко застерігає Каспровича від нудних і розтягнутих філософських трактатів у поезії, якими є вірш про Джордано Бруно, поезія «Ми і вони» тощо, відзначає, що поетові бракує спокою для пластичного, властивого реалістам зображення людських постатей і що змальовувати звичайні переживання героїв він не навчився: герої ці подані в екстазі, у вибухах почуттів і пристрастей.

Стежачи за дальшим розвитком творчості Каспровича, Франко обминає мовчанкою романтичну поему «Христос» і друкує на сторінках газети «Кур'єр львовські» у 1891 р. велику статтю, присвячену розглядові нової збірки віршових оповідань «З селянського загону» і драми «Світ кінчається». Селянські постаті поета тут — реально існуючі, каже критик, але їм все ще бракує типізації. Каспрович не може збагнути пропорцій життєвого матеріалу, його деталі не вливаються гармонійно в цілість, композиція творів рихла й незграбна. Перевантаження оповідань зайвим фактографічним матеріалом не допомагає, а, навпаки, заважає розкриттю характерів, створенню соціальних типів. Нахил Каспровича до натуралістичного копіювання також викликає різкий осуд Франка. Давши детальний аналіз поеми «Салюся Орчиківна», він зауважує: «Загалом характеристика персонажів не є сильною стороною Каспровича. Він не вміє вглибитися в суть даної постаті, відмітити її характерні риси і пластично змалювати їх читачеві».

Перші твори Каспровича дали змогу Франкові глибше висвітлювати проблему літературного героя, проблему, яка його цікавила здавна, особливо у зв'язку з творчістю провідних польських реалістів — Б. Пруса і М. Конопницької. Критикові здавалося, що саме Я. Каспрович, селянський син із Куяв, перейнятий демократичними поглядами, співчуваючи соціалістичним ідеям, зможе найповніше втілити передові суспільні ідеали сучасності.

¹ Франко І. Твори. — Т. 27. — С. 260.

«Поезії» Яна Каспровича, зауважував Франко, наголошують на жахливих подіях польського села, що дичавіє і вмирає в умовах гострих соціальних протиріч. Розмови ліберальної інтелігенції про селянство як «незіпсоване ядро», як «опору нації» не мають під собою ґрунту. Франко доводить цілком протилежне — ворожість селянина до всього буржуазно-поміщицького устрою: «Суспільні і політичні відносини, наукові дослідження, технічні винаходи і їхнє застосування для блага людини праці, зрештою, товариські й етичні погляди — все це і сьогодні є у змові проти селянського світу, все йому вороже, підточує його існування і тому є предметом його глибокої ненависті. Ця ненависть до машин, до залізниці, до купців і товарного господарства, до фабрик і фабричного життя, до різних обмежень, продажу з аукціонів, судових процесів, — одним словом, до всієї пануючої тепер суспільно-політичної системи — це одна з найвиразніших характерних ознак душі селянина, якою її змальовує Каспрович і якою вона є насправді»¹. Але хоч селянство в силу економічних обставин і животіло, це не зупиняло суспільного прогресу. Навпаки: «Надто багато життєвої сили, свіжих соків, витривалості й енергії є у тих гинучих, аби не можна було припустити, що... те, що залишиться з цієї доби, ще в період цих болів поступово переплавиться, пристосується до нових умов, до нових форм великої вселюдської функції боротьби людини з природою»².

Твори Яна Каспровича послужили приводом для розмови про шляхи розвитку польського реалізму. Від показу суспільних вад, розкриття непримиренності класових антагонізмів, що вже було завойоване творами Ожешко, Пруса і Конопницької, польська література, за Франком, поступово переходить до створення позитивного образу героя, який бореться і в ім'я майбутнього шукає реального виходу із сучасних темноти та злиднів.

Вітаючи появу нового поета, який у «розмальовану і випещену» польську поезію вносив «сильний і яскравий колорит», доповнюючи невиразні натяки Каспровича своїми чіткими узагальненнями, Франко писав на закінчення: «...Я бажав би, щоби поезія цього напрямку, який розпочав своїми селянськими поемами Каспрович, взяла в польській літературі перевагу. Гадаю, що це викликало б новий перелом у цій поезії, приневолило би її розірвати густу сіть умовностей і збитих шаблонів, які її тепер опутують»³.

Свідченням тривалих творчих зв'язків і особистого спілкування українського письменника з польським була і драма останнього «Бунт Наперського», один з найпоказовіших творів польської літератури кінця минулого віку.

В центрі драми — яскравий епізод українсько-польського порозуміння в минулому: селянське повстання на Підгаллі 1651 р. під кермом Костки Наперського, викликане тогочасною національно-визвольною боротьбою українського народу з Богданом Хмельницьким на чолі.

Драма написана в час участі Каспровича в людовій галицькій пресі, і цілком зрозуміло, що певні ідеї «людовців» не могли не знайти відгомону в ній. Це стосується передусім заперечення офіційно-шляхетського погляду на селянство як на

¹ Франко І. Твори. — Т. 28. — С. 154–155.

² Франко І. Твори. — Т. 28. — С. 157.

³ Франко І. Твори. — Т. 18. — С. 194.

суспільний клас, нездатний до самостійного політичного життя, до ведення самостійної політики. По-друге, драма перейнята протиставленням «шляхетської» і «селянської» культури і відзначається, по-третє, вірою в селянство як ґрунт, на якому виросте майбутнє польського народу («Від них розпочнеться новий світ», — каже один з героїв). Оспівування збройної боротьби, виразні симпатії щодо єдності дій українських і польських трудящих, до Хмельниччини — все це ідеї, над пропагандою яких працював Франко як в 80-х, так і в 90-х роках (участь у польському робітничому і селянському рухах, заходи щодо організації українсько-польської демократичної партії і т. д.).

У зв'язку з драмою «Бунт Наперського» є підстави згадати не тільки про Франка, але й інших українських письменників, насамперед Шевченка і Федьковича, якими захоплювався польський письменник. Масові сцени «Бунту Наперського» в'яжуть драму з «Гайдамаками»; у поєднанні народнопоетичних легенд з фактами історії при накресленні постаті головного героя — народного ватажка — Каспрович перегукається з Ю. Федьковичем. В образах Олекси Довбуша Федьковича і Костки Наперського Каспровича як народних героїв також бачимо близькі, споріднені риси. Про пильне студіювання польським письменником українських творів маємо свідчення В. Щурата: «Я. Каспрович, коли писав свій “Бунт Наперського”... просив мене познайомити його з піснями Федьковича про Довбуша. Ним спонуканий, я й переклав по-польськи Федьковичевого “Довбуша” (поему) і “Сонні мари” і друкував їх в літературному додатку до “Кур’ера львовські”»¹.

Драму «Бунт Наперського» можна вважати певним синтезом довголітніх шукань польської літератури щодо правдивого зображення народних рухів середини XVII ст. (тут будуть романи і повісті Т. Єжа, І. Крашевського, Г. Сенкевича, А. Ролле і критичні виступи та зауваження Б. Пруса, З. Качковського, О. Свентоховського). Своєю історичною концепцією ця драма про Наперського близько стоїть до творів передових українських письменників, і в цьому була безперечна заслуга Франка. В даному разі маємо яскравий приклад діалектики взаємодії національних літератур, коли ролі літератур продукуючих і сприймаючих постійно міняються.

До речі, у 1900 році, відразу після надрукування «Бунту Наперського» в Ярославлі у друкарні Людвіка Стирни накладом автора, який сховався за псевдонімом Жаба, була видана поема — «Сатирикон», скерована передусім проти дружби Каспровича і Франка, головним чином проти Франка, якого, мовляв, «годували» Ревакович і Вислоух (надавши посаду в газеті «Кур’ер львовські») на біду поляків: він негативно виливає на польську літературу, доказом чого є складена Каспровичем «Антологія» і «Бунт Наперського».

На початку в «Сатирикони» читаємо, що «Каспрович ходив до Івана Франка і, сидючи разом за шклянкою пива, укладали «Антологію». Автор обурюється тим, що Франко відігравав головну роль у «Кур’ері...», підпорядкувавши своєму впливові редактора («Пан Ревакович годував русина і дозволив йому водити себе за носа»), що Каспрович жив «з Франком, як з братом». І, нарешті, про історичну концепцію «Бунту Наперського», надзвичайно в некорисний спосіб осучаснену,

¹ Щурат В. Взаємини Франка з Каспровичем. — Діло. — [Львів], 1926. — № 172.

оскільки в ній погляди Івана Франка. «Івана Франка? — запитує автор і продовжує: — Чому мені спадає він на думку? Адже ви друзі! І такі речі не забуваються, що ви обидва шануєте Хмельницького»¹.

Із середини 90-х років творчі шляхи Я. Каспровича і І. Франка почали розходитись.

На думку Франка, з цього часу Я. Каспрович від збірки до збірки все далі відходив від «селянського загону» в світ примарних абстракцій і релігійного екстазу. В першому зі своїх творів на релігійно-біблійну тему — в поемі «Христос» (1891) — Каспрович ще віддавав данину соціальній дійсності і реалізму (ці «гріхи реалізму» Каспровичеві не раз пригадувала шляхетсько-консервативна критика), але пізніше він прагне виправити цю «помилку», все більше заглиблюючись у релігійно-правовірні роздуми і самоаналіз. Якщо зло «узаконене» богом, то боротьба проти суспільної неправди — марна. Звідси єдина сфера поезії — безнастанні описи переживань душі, яка то мучиться від тривожного чекання загибелі світу, то пробуджується від спалаху статевої пристрасті, то досягає внутрішньої рівноваги, та й то лишень у сфері проблеми «творця і природи». Мотиви «болю існування» в поєднанні з «любов'ю-гріхом», «жінкою-чортом», «прабуття» все частіше з'являються в творах поета (збірка «Любов», 1895; «Куц дикої троянди», 1898).

Ставлення Франка до цього періоду в творчості Яна Каспровича було критичним, якщо не різко негативним. Ці виступи слід розглядати у тісному зв'язку з загальною боротьбою українського критика проти занепадницьких течій у польській та інших літературах.

Як відомо, в кінці 80-х і на початку 90-х рр. минулого століття в Польщі з'явилися перші симптоми нової літературної моди. Очолювана С. Пшибишевським і підготовлена журналом З. Пшесмицького «Жиче», група здібних молодих письменників повела наступ на демократичний табір польської літератури, на реалістичне, тенденційне мистецтво. Проповідь надкласової літератури дедалі гучніше лунає з сторінок преси. Особливо вдячний ґрунт декаденти знаходили в Галичині. Слабкість розвитку демократичних сил, дворушництво політичних партій, всесильність консерваторів і католицького кліру — то були для модерністів умови аж занадто сприятливі. «Із слов'янських країв, — писав Франко, — найновіша літературна мода декадентизму та імпресіонізму знайшла найподатливіший ґрунт у Польщі. Се досить натурально. Ся мода найбільш аристократична... А шляхетській польській суспільності (шляхта поки що головний консумент літератури в Польщі) сего й подавай. Досить уже її наполюшили брутальні натуралісти та радикальні хлопомани, досить її натикали під ніс неотесаних мужиків із їх вічною нуждою та жолудковими питаннями. Надіоли їм уже й голосні патріоти з вічними покличками про вітчизну. Людям, котрих життєві ідеали хитаються між Монаком, паризькими кокотками і англійськими огерами, давно вже хотілося мати літературу, відповідну до тих ідеалів. І вона дійсно в пору народжується»².

В одній із перших своїх статей, спрямованих проти польського суспільного декадентизму — «3 галузі науки і літератури», надрукованій 1891 р. («Кур'єр львов-

¹ Żaba. Satyrykon. Jaroslaw, drukiem Ludw. Styrny, nakładem autora, 1900. — С. 11.

² Франко І. З чужих літератур // Літературно-науковий вісник. — 1898. — Т. 1. — С. 69.

скі»), Франко докладніше характеризує одне з середовищ, яке породжує занепадницькі настрої — польську аристократію і шляхту. Стоячи перед могилою, але все ще цупко тримаючись за життя, ці класи намагаються свої особисті погляди пасивного споглядання і ненависть до всього живого видати за погляди загалу. Занепадництво взагалі, літературне зокрема, з'являється як ідеологія цих класів.

У тій же праці — «З галузі науки і літератури», а також у статті «Доповідь Маріама» (1894). Франко у розкритті соціальних коренів занепадницьких течій іде далі, вказуючи також на буржуазію як на найактивнішого носія декадентизму. Цю свою думку критик розвиває на прикладі історії виникнення модернізму у французькій та бельгійській літературах: «...Гніздом же, в яким вилупилось декадентство, була Третя республіка, епоха урядів Тьера, Мак-Магона і Грєві, всевладного впливу Гамбетти, тріумфів Буланже, — писав І. Франко. — Представником цього напрямку — молоде покоління літераторів, що зросло після великої катастрофи 1871 року, — і це розкриває нам його обличчя й характер»¹.

Прагнення запобігти новим революційним виступам народних мас — ось справжні причини крикливих гасел «мистецтво для мистецтва». Пошесть зневіри і песимізму особливо активно почала розвиватись, коли буржуазія побачила, що пролетаріат має свої окремі класові інтереси і політичні завдання, і тому вона кинула згубний для народного мистецтва лозунг, а саме: «захоплення так званими суспільними питаннями — безглузда і небезпечна гра. Краще нехай кожен живе і працює сам для себе, а великі суспільні і політичні проблеми залишмо часові, оддаймо в руки спеціалістів... життя з його горем і радістю (тобто особисте життя. — Г. В.) є незрівнянно важливішим, ніж життя і розвиток всього суспільства...»². «Сучасний декадентизм, — приходив до висновку Франко в іншій статті, — симптом хворобливого рознервування, безідейності і відчуті безцільності життя серед буржуазної молоді різних країв»³. Антинародні течії в мистецтві й літературі можуть бути подолані лише за умови виходу на суспільну арену народних мас, розгортання боротьби «між двома великими таборами, на які ділиться суспільство». З розвитком цієї боротьби привілейовані класи все більше будуть втрачати «грунт під ногами», а значить буде слабнути й середовище, яке породжує декадентизм. Уже нині, коли аристократичний буржуазний табір «віддається тихому розпачу», революційний «спокійно дивиться в майбутнє, вірячи, що воно йому належить»⁴. Розвиток і процвітання національної літератури, таким чином, Франко ставив у пряму залежність від визвольних змагань народу.

У ряді праць Іван Франко торкається підвалин надзвичайно популярної серед декадентів філософії Ніцше і розглядає її як «фальшиву балаканину, сю справді анархічну філософію, роблену без «царя в голові»⁵. Він не раз повертався до характеристики С. Пшибишевського, цього «злого генія» польських модерністів. Коли у 1900 році А. Крушельницький видав у своєму перекладі українською мовою «Із циклу вігільй» С. Пшибишевського, Франко різко засудив цей вчинок, давши тво-

¹ Франко І. Твори. — Т. 28. — С. 161.

² Там само. — С. 162.

³ Житє і слово. — 1896. — С. 33.

⁴ Franko Iwan. Z dziedziny nauki i literatury. — Kurjer Lwowski, 1891. — С. 239.

⁵ Житє і слово. — 1894. — Т. 1. — С. 308.

рові вбивчу характеристику: «Божевілья, тяжка духовна хвороба — се виразні признаки сього писання, виразні особливо в тім неспокійнім і прудкім миготінню образів його уяви, в наглих перескоках із п'ятого на десяте, і в тім наскрізь хворобливім затісненні духовного кругозору, що змушує автора в цілім світі бачити тільки своє власне “я”, обожане і нічим не зв'язане, незважаючи на всю його (змальовану в творі) мізерність — і жінчину в одній тільки функції — самиці»¹.

За Франком, головними рисами творчості декадентів є «нервово роздрознення, невдоволення з окружаючих обставин і почуття власної безсилості та безцільності власного існування»². Позбавлені перспективи на майбутнє і замкнуті у своєму «я», нічим не обмеженому, декаденти єдналися з силами глухого середньовіччя. Магія, чари, — пише критик, — окультизм і спиритизм, всі марення давніх дурисвітів людського роду і недопечені відкриття нових приваблюють знуджених пересиченням, рафінованих панів. Дійти до найприхованіших таємниць буття, висловити те, що є невимовним, — оце їх завдання. І вони доходять до абсурдів, виражаючи в красивій формі найбанальніші дурниці»³. Замикаючись у тісній шкаралупі свого «я», свого пустенького духовного світу, хоч і як прикрашеного всіма засобами мистецтва слова, поети-декаденти, пише в іншому місці Франко, «тим самим замикають майбутнє для своєї поезії, і зарозумілі їх окрики скоріше голос умираючих, ніж вісників нового життя»⁴. В цій поезії Франко відзначав «брак почуття суспільних обов'язків і ту ідеальну концентрацію, що знає в поезії тільки одну вісь, на котрій один кінець — еротика... а другий — пересит, обридження і нірвана»⁵.

Занепадницьким течіям Франко протиставляв творчість передових польських реалістів того часу — Ожешко, Пруса, Конопницької, вказував на великі революційні традиції, які має польська література. З цією метою він не тільки писав літературно-критичні статті, не тільки перекладав і популяризував твори Міцкевича і Словацького, Пруса і Оркана, але й залучав до цієї роботи інших українських літераторів.

Франкове заперечення постулатів модернізму (не лише польського, але й українського та західноєвропейського)⁶ також зближує його з польськими реалістами — Е. Ожешко, Б. Прусом, С. Жеромським, особливо з автором «Ляльки».

1972

¹ Франко І. Твори. — Т. 32. — С. 32–33.

² Жите і слово. — 1896. — Т. IV. — С. 306.

³ Франко І. Твори. — Т. 28. — С. 165–166.

⁴ Франко І. Твори. — Т. 29. — С. 120.

⁵ Думається, що полемізував з Каспровичем Франко і як поет. Передмова і деякі мотиви його збірки «Зів'яле листя» (1898) несуть у собі також заряд, скерований проти збірки Каспровича «..Любов».

⁶ Див. про це: Сидоренко Г. Літературно-критична діяльність Івана Франка. — К., Вид-во Київського університету, 1956. — С. 35–51.